

ESKİ UYGURCADAN ANADOLU'YA UZANAN BAZI SÖZCÜKLER ÜZERİNE

(On Some Words Extending from Old Uyghur to Anatolia)

Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 21.03.2025

Kabul Tarihi / Date Accepted: 21.08.2025

Yayın Tarihi / Date Published: 30.10.2025

DOI Numarası / DOI Number: 10.20322/littera.1662983

Celalettin Bulut BOSTAN

Doktora Öğrencisi

Çukurova Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı

orcid.org/0000-0002-5798-6726

cbulutbostan@gmail.com

Makale Bilgisi

Değerlendirme: Bu çalışma çift taraflı kör hakemlik sistemi uygulanarak değerlendirilmiştir.

Etik Beyan: Çalışmanın hazırlanma sürecinde etik ilkelere uyulmuştur.

Etik Kurul Belgesi: Makale için "Etik Kurul Belgesi" gerekmemektedir.

Benzerlik Taraması: "Benzerlik Raporu" İntihal.Net sistemi üzerinden alınarak tarama yapılmıştır.

Telif Hakkı: Çalışmanın hazırlanma sürecinde yazar/yazarlar tarafından "Telif Hakkı Formu" imzalanarak sunulmuştur. Yazar/yazarlar dergide yayımlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler.

Atıf Bilgisi:

Bostan, C. B. (2025). Eski Uygurcadan Anadolu'ya Uzanan Bazı Sözcükler Üzerine. *Littera Turca Journal of Turkish Language and Literature*, 11(4), ss. 555-583. 10.20322/littera.1662983

Sorumlu Yazar:

Celalettin Bulut BOSTAN, cbulutbostan@gmail.com

Özet

Canlı bir varlık olan dil, zaman ve koşullara bağlı olarak değişimi ve gelişimiyle ön plana çıkmaktadır. Bu değişimler kimi zaman fonetik, semantik, morfolojik ve söz varlığı kapsamında görülmektedir. Dilin zaman içindeki gelişimi sonucu dönemin şartlarına ve dil ilişkilerine bağlı olarak bazı sözcükler, kullanımdan düşmüş, unutulmaya yüz tutmuş ve ölçünlü yazı dilinde kendine yer bulamamıştır. Bazı sözcüklere ise art zamanlı yaklaşıldığında aradan uzun zamanlar geçmesine rağmen kendini muhafaza ettiği görülmüştür. Bu kullanımdan düşmüş, unutulmaya yüz tutmuş yapılar Türkoloji çevresinde *arkaik* veya *eskicil* terimiyle karşılanmaktadır. Türk dilinin tarihî dönemleri içerisinde Eski Türkçenin ikinci evresini oluşturan Eski Uygurca dönemi, Eski Türkçe içerisinde dönem eserleri ve söz varlığı bakımından diğer iki döneme göre oldukça hacimli konumdadır. Uygurlar tarih sahnesinde Manihaizm, Budizm, Hristiyanlık vb. din ve inanç sistemlerini kabul etmiş ve bu durum doğal olarak Uygur dili ve edebiyatına da yansımıştır. Bu edebiyat içerisindeki eserlerin çok az kısmı özgün ve telif eserlerden meydana gelirken büyük çoğunluğu çeviri ve uyarlama eserlerden meydana gelmektedir. Ele alınan bu çalışmada ise Eski Uygurcadan Anadolu ağızlarına uzanan *bé*, *kindik*, *murç* ~ *mırç*, *süsgün*, *suvak*, *töle*- ve *yélvi* sözcükleri üzerine filolojik incelemelerde bulunularak bu sözcüklerin Derleme Sözlüğü özelinde Anadolu'daki durumu ile tarihî ve çağdaş Türk dillerindeki durumu ele alınmıştır.

Anahtar Sözcükler: Eski Türkçe, Eski Uygurca, Derleme Sözlüğü, Anadolu ağızları, Türk dilleri.

Abstract

Language, being a living entity, stands out for its change and development depending on time and conditions. These changes are sometimes seen in the context of phonetics, semantics, morphology, and vocabulary. As a result of the development of language over time, depending on the conditions of the period and language relations, some words have fallen out of use, become forgotten, and have not found a place in standard written language. However, when approached diachronically, it is seen that they have preserved themselves despite the passage of a long. These structures that have fallen out of use and become forgotten are referred to as *arkaik* or *eskicil* in the field of Turkology. The Old Uyghur period, which constitutes the second phase of Old Turkic within the historical periods of the Turkic language, is quite substantial in terms of period works and vocabulary compared to the other two periods within Old Turkic. The Uyghurs accepted religions and belief systems such as Manihaism, Buddhism, Christianity, etc. on the historical stage, and this situation was naturally reflected in Uyghur language and literature. While very few of the works in this literature consist of original and copyrighted works, the vast majority of them consist of translations and adaptations. In this study, by making philological examinations on the words *bé*, *kindik*, *murç* ~ *mırç*, *süsgün*, *suvak*, *töle*- and *yélvi*, which have spread from Old Uyghur to Anatolian dialects, the status of these words in Anatolia in the *Derleme Sözlüğü* and their status in historical and modern Turkic languages are discussed comparatively.

Key Words: Old Turkic, Old Uyghur, Derleme Sözlüğü, Anatolian dialects, Turkic languages.

GİRİŞ

Dil, insanoğlunun varlığından itibaren topluma mâl olmuş ve üzerine çeşitli çalışmalar yapılmış bir olgudur. Canlı bir varlık olan dil, zaman ve koşullara bağlı olarak değişimi ve gelişimiyle ön plana çıkmaktadır. Bu değişim ve gelişim; fonetik, semantik, morfolojik ve söz varlığı kapsamında gözlemlenebilmektedir. Söz varlığı en basit tabiriyle “dilde bulunan yerli ve yabancı sözcüklerin oluşturduğu bütünlük” olarak tanımlanabilir. Bu bütünlük içerisinde deyimler, atasözleri, kalıplaşmış yapılar, ikilemeler, terimler, mecazlar, ölçünlü dildeki sözcükler, ağızlardaki sözcükler vb. unsurlar barınmaktadır. Dilin zaman içerisindeki değişimi ve gelişimi sonucu sözcükler; fonetik, semantik, morfolojik bakımdan içinde bulunduğu dönemin şartlarına ve dil ilişkilerine bağlı olarak kullanımdan düşmüş, unutulmaya yüz tutmuş ve yazı dilinde kendine yer edinememiştir. Ancak kimi sözcüklere artzamanlı olarak yaklaşıldığında aradan yüzyıllar geçmesine rağmen kendini muhafaza ettiği görülmektedir. Bu bakımdan sözcüklerin tarihî seyrini gözlemek önem arz etmektedir. Kullanımdan düşmüş, unutulmaya yüz tutmuş bu yapılar Türkoloji çevresinde *arkaik* ya da *eskicil* terimiyle karşılanmaktadır. Türkçe Sözlük’e göre *arkaik* (< Fransızca *archaïque*) 1. “güzel sanatlarda klasik çağ öncesinden kalan”; 2. “eskicil”, *eskicil* “konuşulan ve yazılan dilde kullanımdan düşmüş olan (söz veya deyim); *arkaik*” açıklaması görülmektedir (<https://sozluk.gov.tr/>).

Bu *arkaik* / *eskicil* kavramı için araştırmacılar tarafından çeşitli görüşler, tanımlar öne sürülmektedir. Korkmaz, *arkaik* için *eski kelime* terimi kullanarak “Bugün artık kullanılıştan düşmüş bulunan veya eski şekli ile kullanılan kelime; *arkaik* kelime; kalıntı kelime” tanımını yapmaktadır. *eskicil* kavramı için ise *eskilik* terimini kullanarak “Eskiden kalma; yazı ve konuşma dilinde artık kullanılıştan düşmüş olan, dilin daha eski veya tarihi devirlerine ait kelime, deyim ve şekiller” tanımını yapmaktadır (Korkmaz 1992: 55). Vardar, *arkaik* / *eskicil* terimi için *eski biçim* “Kullanımdan düşmüş, dilsel çevrimden çıkmış bulunan sözlüksel birim, sözdizimsel olgu, vb.” ve *eskilik* “Eski bir biçimin özelliği” tanımını yapmaktadır (Vardar 2002: 93). İmer ise *eskicil biçim (archaism)* teriminde “Dilin geçmiş evrelerinde kullanılmış olup artık kullanılmayan sözcük ya da dilbilgisi özelliği” tanımını yapmaktadır (İmer vd. 2011: 118). Ölmez, bu türdeki tanımların eksik ve yetersiz bir tanım olduğunu belirterek *arkaizm* ~ *arkaiklik* / *eskicilik* terimi için şu tanımları yapmaktadır: “Bir dilde Eski Türkçeye karşılaştırıldığında, öteki Türk dillerinde bulunmayan ses ve yapı özelliklerinin yanı sıra sözlüksel biçimlerin de Eski Türkçeye benzer biçimde yaşaması, kullanılmasıdır” (Ölmez 2003: 136). Ölmez ayrıca her Türk dilinde, diğer dillere ve dönemlere göre *eskicil* yönlerinin, sesbilgisi özelliğinin, söz yapımının ve sözlük özelliğinin bulunabileceğini belirtmektedir (Ölmez 2003: 138). Görüldüğü gibi *arkaik* / *eskicil* kavramı konusunda çeşitli görüşler bulunmaktadır. Bu verilen bilgiler doğrultusunda günümüz Anadolu ağızlarında kullanılmakta olan ilk bakıldığında anlaşılmayan, aşina olunmayan çoğu sözcüğün *arkaik* sözcük olma ihtimali bulunmaktadır. Yaptığımız bu çalışmada ise *arkaik* unsur olsun veya olmasın Eski Uygurcadan Anadolu ağızlarına uzanan bazı sözcükler üzerine değerlendirmelerde bulunulmuştur.

Türk dilinin tarihî dönemleri içerisinde Eski Türkçenin ikinci evresini oluşturan Eski Uygurca, Eski Türkçe içerisinde dönem eserleri ve söz varlığı bakımından diğer iki döneme göre oldukça hacimlidir. Uygurlar, tarih sahnesi içerisinde Manihaizm, Budizm, Hristiyanlık vb. din ve inanç sistemlerini kabul etmiş ve bu durum doğal olarak Uygur dili ve edebiyatına da yansımıştır. Bu edebiyat içerisindeki eserlerin çok az kısmı özgün ve telif eserlerden oluşurken büyük çoğunluğu çeviri ve uyarlama eserlerden oluşmaktadır. Mensubu olduğu dinin içeriğini daha iyi anlamak için birçok çeviri ve uyarlama faaliyetinde bulunan Uygurlar, bu faaliyetler sonucu Çince, Sanskritçe, Toharca, Soğdca vb. dillerle oldukça yakın ilişkilerde bulunmuştur. Bu ilişkiler sonucunda dönemin söz varlığında doğal olarak bir artış olmuştur. Gerek dinî gerek din dışı terminoloji, Eski Uygurca'yı Türk dili dönemi içerisinde zengin bir konuma getirmektedir. Eski Uygurcadaki bu söz varlığı, kimi zaman günümüz ölçünlü Türkiye Türkçesinde ve Anadolu ağızlarında görülebilmektedir.

Anadolu ağızlarında korunan Eski Türkçe söz varlığına ilişkin doğrudan veya dolaylı pek çok çalışma gerçekleştirilmiştir. Bu konu üzerine çalışma yapan kimi araştırmacılar şöyle sıralanabilir: Karahan (1993), Akar (1999, 2001), Ata (2000, 2001, 2002), Atay (2002), Karaca (2002), Toprak (2002), Aydın (2005), Tor (2005), Gülsevin (2006), Sarıca (2006), Topçu (2006), Baran (2008), Kızılkaya (2010), Tokay (2011), Cin ve Tokay (2012), Akan Budak (2012), Özkan (2015), Çakmak (2018), Mert (2019), Bulduk (2019), Güzel (2021), Değer (2021), Yalnız ve Dere (2023), Küçükballı ve Mert (2024).

Çalışmalardan da görüldüğü üzere Eski Türkçe içerisinde üzerine en çok çalışma yapılan eser, sözlük olması nedeniyle DLT'dir. Yapılan çalışmalar arasında Eski Türkçeyi bütüncül bir şekilde ele alması bakımından Mert (2019), Güzel (2021) ve Değer'in (2021) yaptığı çalışmalar son derece önemli ve konuyla ilgili ilk başvurulması gereken kaynaklardır. Bu çalışmaların dışında Eren'in Anadolu ağızları üzerinde çeşitli dilsel incelemelerde bulunduğu *Sırça Köşkte* (2010) isimli çalışması bize konuyla ilgili pek değerli bilgiler sunmaktadır. Çalışma kapsamında tespit edilen sözcüklerin büyük bir kısmı Mert (2019), Güzel (2021) ve Değer'in (2021) çalışmalarında ele alındığı için çalışmamıza dâhil edilmemiştir. Çalışmamıza farkındalık kazandırmak için Eski Uygurcadan Anadolu ağızlarına uzanan ve ölçünlü Türkiye Türkçesinde¹ yer almayan sözcükler ele alınmıştır. Bundan ötürü çalışmamızda *bé*, *kindik*, *murç* ~ *mirç*, *suvak*, *süsgün*, *töle-* ve *yelvi* sözcükleri ele alınmıştır. Sözcüklerle ilgili etimolojik açıklamalara ve çeşitli görüşlere yer verilmesinin yanı sıra sözcüklerin Eski Uygurcadaki tanıklarına da yer verilerek tespit edilen sözcüğün tarihî ve çağdaş dönemlerdeki durumuna değinilmiştir. Sözcüğün Anadolu ağızlarındaki durumu için DS'den (1993) ve Türk Dil Kurumunun elektronik ortamdaki sözlüğünden (<https://sozluk.gov.tr/>) istifade edilmiştir.

¹ Ölçünlü Türkiye Türkçesi'ndeki söz varlığı için TDK tarafından hazırlanan elektronik ortamdaki, (<https://sozluk.gov.tr/>), Türkçe Sözlük esas alınmıştır.

2. İNCELEME

2.1. bē “kısırak”

Eski Uygurcanın runik yazılı metinlerinde görülen sözcük, *Irk Bitig*'de beşinci falda tespit edilmektedir. Sözcüğün geçtiği bağlam şöyledir: *Beg er yuntingaru barmış: Āk bisi kulunlamış. Altun tuyuglug adgırlık yaragay (...)* “Bey atlarına doğru gitmiş. (Bakmış ki) ak kısrağı yavrulamış. (Bu taya) altın toynaklı bir aygır olmak yaraşır (diye düşünmüş) (...)” (Tekin 2023: 19-27). Tekin’in Runik alfabede *i* karakterini /i/ sesi ile *bi* olarak (2023: 19) okuduğu sözcüğü Yıldırım /ē/ sesi ile *bē* olarak (2017: 316) okumaktadır. Wilkens, Eski Uygurcada *bi* ~ *bē* biçiminde alternatifli olarak gösterdiği sözcüğü “kısırak, dişi at” olarak tanımlamaktadır (EUES: 169). Sözcük hakkında ilk bilgi DLT’de verilmektedir. Kâşgarlı, sözcük için “Türklerde kısırak. Oğuzlarda değil” açıklamasını yapmaktadır (Ercilasun & Akkoyunlu 2018: 437; Hauenschild 2003: 60-61). Ayrıca sözcük için DLT’de *bi kısır boldı* (s. 385), *bi yelnedi* (s. 477) tanıkları da görülmektedir. DTS’de *bi I* maddesinde *Irk Bitig* ve DLT’den tanıklara yer verilerek “кобыла (kısırak)” tanımı yapılmaktadır (DTS: 97). Clauson, sözcüğün tarihî ve çağdaş pek çok Türk dilinde görüldüğünü belirterek sözcüğün Eski Türkçede *bi*: biçiminde değil de kapalı uzun e, /ē/, sesi ile *bē*: biçiminde olması gerektiğini düşünmektedir (EDPT: 291). Ayazlı Eski Türkçedeki kapalı uzun e, /ē/, sesinin Saha Türkçesinde /ie/ diftonguna denk gelmesinden ötürü *bie* “kısırak” olarak görülen sözcüğün Eski Türkçedeki karşılığının *bē* olması gerektiğini bildirmektedir (Ayazlı 2023: 326 dipnot 139). Eren, Türkçede “kısırak” için *kısırak*, *baytak*, *biye* sözcüklerinin kullanıldığını ve *biye* biçiminin kimi çağdaş Türk dillerinde yaşadığını belirtmektedir (ETDES: 299). Buradan hareketle Eski Türkçedeki *bi* ~ *bē* biçimiyle çağdaş Türk dillerindeki *biye* biçimi arasında ilişkinin olduğu açıktır. Sarıca, “kısırak” anlamını taşıyan en eski sözcüğün *Irk Bitig*'de görülen *bi* sözcüğü olduğunu belirterek bugünkü Kıpçak ve Karluk grubu dillerinde sözcüğe *biye*, *bié*, *biy*, *biyā*, *bee*, *pii*, *piy*, *pee*, *piye*, *be*, *beye* biçimlerinde rastlanıldığını belirtmektedir (Sarıca 2020: 12). Ayrıca bk. Besli 2010: 13-14, 223-224, 264-266. Clauson’un da belirttiği gibi çağdaş Türk dillerinde sözcüğün *biye*, *bee*, *pee* biçimlerinde olması sözcüğün Eski Türkçedeki biçiminin uzun ünlülü olması gerektiğini göstermektedir. Sözcüğün *biye* biçimine gelmesi ise *bē* > *bee* ~ *bée* > *beye* > *biye* gelişimi ile mümkündür. Besli’nin de belirttiği gibi uzun ünlülü ses iki sese ayrıldıktan sonra araya /y/ yardımcı ünsüzü girmiştir (EDPT: 191; Besli 2010: 223-224).

Sözcük, Uygur ve Karahanlı dönemi dışında Harezmi, Kıpçak ve Çağatay döneminde de görülmektedir. **İML** *bi* “gebe yahut taylı kısırak” (Battal 1934: 19); **AKT** *bi* “kısırak” (Borkonov 2002: 79); **TA** *be* “süt emen kısırak” (Toparlı vd. 2000: 93) **SSL** *biye* ~ *bīye* “kısırak, mādīyān, bitil, urgaçı” (Durgut 1995: 198); **FKS** *bēye* (Rahimi 2016: 500); **BIEM** *biye* (Özkan 1996: 212); **CC** *biye* “kısırak” (Argunşah & Güner 2015: 665).

Çağdaş Türk dillerinde ise sözcük daha önceden de vurgulandığı gibi kimi fonetik farklılıklarla varlık göstermektedir. Başkurt Türkçesinde: *bēye* “kısırak, tay” (Özşahin 2017: 80); Karaçay-Balkar

Türkçesinde: *biye* “kısarak” (Tavkul 2000: 124); Kırgız Türkçesinde: *bee* “kısarak (doğurmuş olan)” (Yudahin 1998: 104); Kazak Türkçesinde: *biye* (Yüce vd. 1984: 46); Tatar Türkçesinde: *biye* “kısarak” (Ehmetyanov vd. 2014: 185); Kazan-Tatar Türkçesinde: *biye* “aygır” (Öner 2015: 62); Kırım-Tatar Türkçesinde: *biye* “kısarak” (Muzafarov & Muzafarov 2018: 63); Karakalpak Türkçesinde: *biye* “kısarak” (ETDES: 299); Nogay Türkçesinde: *biye* “kısarak” (ETDES: 299); Özbek Türkçesinde: *biyā* “kısarak” (KTLS: 481); Yeni Uygur Türkçesinde: *biye* → *baytal* “kısarak, doğurmamış kısarak”; *boghaz baytal* “gebe kısarak” (Kurban 2016: 53-38); Altay Türkçesinde: *bee* “tayı olan kısarak, dişi at” *tönön bee* “üç yaşındaki kısarak” (Gürsoy Nasklai & Duranlı 1999: 38); Hakas Türkçesinde: *pīi* ~ *piye* “kısarak” (Arıkoğlu 2015: 363-369); Tuva Türkçesinde: *be* (Arıkoğlu & Kuular 2003-12); Şor Türkçesinde: *pey* “kısarak” *pey südü* “kımız, kısarak südü” (Tannagaşeva & Akalın 1995: 79); Teleüt Türkçesinde: *pee* (Sırkaşeva & Kuçigaşeva 2000: 84); Saha Türkçesinde: *bie* “kısarak” (Sleptsov 1972: 72).

Sözcüğe ölçünlü Türkiye Türkçesinde rastlanılmazken DS’de rastlanılmaktadır. DS’de *biye* (III) “üç yaşını geçmiş kısarak” (Sibirya ve Türkistan Türkleri) (<https://sozluk.gov.tr/>; DS II: 713). Sözcük, Eski Türkçeden itibaren gerek tarihî gerek çağdaş Türk dillerinde fonetik açıdan farklılığa uğrasa da varlığını muhafaza etmiştir. Görüldüğü gibi ilk olarak Eski Uygurcada *bē* biçiminde tespit edilen sözcük varlığını Anadolu coğrafyasına kadar sürdürerek *biye* biçiminde karşımıza çıkmaktadır; ancak sözcüğün Anadolu coğrafyasında görülmesi, Türkiye Türkçesinin mensubu olduğu Oğuz grubu konuşurlarından değil bizzat Sibirya ve muhtemelen Kıpçak grubu dili konuşurlarının Anadolu’ya göçmesinden ötürü DS’ye girmiştir.

2.2. kindik “göbek”

İlk olarak Eski Uygurcada görülen sözcük tarihî ve çağdaş pek çok Türk dilinde göze çarpmaktadır. Sözcük DTS’de “нынрок (göbek)” anlamındadır (DTS: 308). Räsänen, sözcüğü **kīn(-tik)* biçiminde tahlil ederek Eski Uygurcadaki bu sözcüğü Moğolca *kīy, kūyi* “nabel” sözcüğüyle ilişkilendirmektedir (VEWT: 271). Clauson, *kindik* maddesinde “the navel” tanımını yaparak bu sözcüğün belli başlı Türk dillerinde görüldüğünü bazı Türk dillerinde ise *kindik* yerine *göbek* sözcüğünün görüldüğünü belirtmektedir. Clauson, sözcüğün *kin* kökünden türediğini ancak bu etimolojinin sözcüğün Eski Uygurcadaki olağan anlamına uygun olmadığını bildirmektedir (EDPT: 729). Ölmez, Clauson’un da belirttiği gibi sözcüğün kökeni olan *kin* biçiminin Tuva Türkçesinde *hin* “göbek, göbek bağı” ve Altay Türkçesinde *kin* “kabarga (bir tür geyik) akını” biçiminde kendini koruduğunu bildirmektedir (Ölmez 2000: 134). Eren, Türkçenin batı kolunda *göbek*; doğu kolunda *kindik* sözcüğünün göze çarptığını belirterek *kindik*’in *kin*’den türediğinin açık olduğunu ve Macarcadaki *köldök* biçiminin eski bir Türk dilinden alıntı olup Türkçedeki *göbek* (~ Çuvaşça *kāpava*) sözcüğüyle *kindik* sözcüğü arasında açık bir ilişkinin kurulamayacağını belirtmektedir (ETDES: 192). Róna-Tas da sözcüğün *kīn* kökünden türediğini ve sözcüğü oluşturan *-dik* ekinin *bagırdak* sözcüğünü oluşturan *+dAk* ekiyle aynı olmadığını düşünmektedir. Eski Türkçede *+dik* ekinin nadir olduğunu ancak yine de bu ekin Eski Türkçede

çöptik, yalıntık, koltık vb. sözcüklerde görüldüğünü bildirmektedir (Róna-Tas 2011: 584-586). Akman, dolaylı olarak ele aldığı sözcüğün çağdaş Türk dillerindeki durumuna değinerek sözcüğü *kin* (göbek) + *dik* biçiminde tahlil etmektedir (Akman 2023: 80-81). Başdaş ise çalışmasında “göbek” için Oğuz grubu dışındaki pek çok Türk dilinde *kindik* sözcüğünün kullanıldığını belirtmekle beraber farklı bir yaklaşımla sözcüğü *kin* / *geñ* (geniş) köküyle ilişkilendirerek *kin* / *king* / **kind* kökünden *-ik* ekiyle oluştuğunu öne sürmektedir (Başdaş 2006: 51). Ekmen, çalışmasında yukarıda verilen bilgilerden hareketle sözcüğün *kin* kökü üzerine gelen *+tlk* eki sonucu oluşmasının mantıklı olduğunu ifade etmektedir (Ekmen 2018: 153).

Bilge Kağan Yazıtı kuzey yüzü 11. satırda *sarıg altunun ürün kümüşin kırgağlıg kotayın kinlig işgitisin özlük atın adgırın kara kişin kök teyenin türüküme bodunuma kazganu bértim éti bértim* (Aydın 2019: 78) bağlamında geçen *kinlig* (*kin+lig*) ve *kindik* sözcüğü arasındaki fonetik, morfolojik ilişki dışında semantik ilişki² de dikkate alındığında bu iki sözcüğün *kin* isim köküne dayandığı görülmektedir. Dolayısıyla sözcüğün **kin* isim kökünden *kin+dik* biçiminde türediği açık olarak görülmektedir.

Eski Uygurcada sözcük şu bağlamlarda tespit edilmektedir: **kindik** *üstün mǎng bolsar oğrı bolur kindik altın mǎng bolsar bai bolur* “Wenn man oberhalb des Nabels ein Mal hat, so wird man zum Dieb. Wenn man unterhalb des Nabels ein Mal hat, so wird man reich” (Rachmati & Eberhard 1936: 46); **kindiktin** *yürek(ke)degi yürektin tamgakkadeği tamgktın töpü(ke)degi tamır butıklar inçe bolup turur* “Die Adernzweige werden vom Nabel zum Herzen hin, vom Herzen zur Kehle hin, von der Kehle zum Scheitel hin immer feiner” (Kara & Zieme 1978: 110-111); *k(e)ntü öznüng yür(e)kinde bödir üjik sakınıp ol üjik tegşilip sekiz kanatlıg çakra sakınıp kindik tuşında tört bēlik bügde sakıngu ol* “Man muss sich in seinem eigenem Herzen die Silbe *bödir* vorstellen und man muss sich vorstellen, dass diese Silbe sich wandelt; und man muss sich einen achtgliedrigen Pfad vorstellen und man muss sich auf dem Niveau des Nabels vier Waffen und Dolche vorstellen” (Yakup 2016: 181-182).

Sözcük, Eski Uygurca dışında Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesinde de görülmektedir: **KE** *kindik* “göbek” (Ata 1997: 359); **NF** *kindik* “göbek” (Ata 1998: 249); **KK** *kindek* “göbek” (Toparlı & vd. 1999: 115); **Kİ** *kindik ~ kündik* “göbek” (Caferoğlu 1931: 49); **TZ** *kindik* “göbek” (Atalay 1945: 201); **İM** *kündük* (Toparlı 1992: 561); **TA** *kindik* “göbek” (Toparlı vd. 2000: 119); **ÇFK** *kindik* “göbek” (Erbay 2003: 317); **SSL** *kindik* “göbek, naf, iç, magz, miyan, orta, yer kindiği, meke mekreme” (Durgut 1995: 520); **CC** *kindik* “göbek” (Argunşah & Güner 2015: 506).

Ölçünlü Türkiye Türkçesinde rastlanılmayan sözcüğe pek çok çağdaş Türk dilinde rastlanılmaktadır. Kazak Türkçesinde: *kindik* (ETDES: 192); Kırgız Türkçesinde: *kindik* “göbek” *kindik ene* “yeni doğan çocuğun göbeğini kesen kadın” (Yudahin 1998: 472-473); Tatar Türkçesinde: *kēndēk* “göbek” (Ehmetyanov vd. 2014: 138); Kazan-Tatar Türkçesinde: *kēndēk* “göbek; merkez, odak” *kēndēk bavi* “göbek bağı” *kēndēk ebisē* “ebe” *kēndēk beylen-* (*yabış-*) “göbeğinden bağlı olmak, kopamaz olmaz”

² “Göbek” ve “güzel koku, misk” arasındaki semantik ilişki için bk. Kavak, 2018.

këndeklere yağışkan “göbekten bağlı, hiç ayrılmayan” (Öner 2015: 197-198); Başkurt Türkçesinde: *këndek* “göbek; arabanın kasasını taşıyan merkez, dingil” (Özşahin 2017: 274); Karakalpak Türkçesinde: *kindik* (ETDES: 192); Karaçay-Balkar Türkçesinde: *kindik* “göbek” *cerni kindigi* “dünyanın merkezi” *kindik bav* “göbek bağı” *kindiksiz bol-* “çok gülmek, gülmekten katılmak” (Tavkul 2000: 265); Nogay Türkçesinde: *kindik* (ETDES: 192); Kumuk Türkçesinde: *gindik* “göbek; mec. merkez” (Pekacar 2011: 137); Özbek Türkçesinde: *kindik* “göbek, eş” (Yaman & Mahmud 1998: 43); Yeni Uygur Türkçesinde: *kindik* “göbek” *kindik anisi* “göbek annesi” (Kurban 2016: 242); Hakas Türkçesinde: *kındık* “göbek” *kındık ice* “göbek ebesi” (Arıkoğlu 2005: 254); Altay Türkçesinde: *kindik* “göbek, merkez” (Gürsoy Naskali & Duranlı 1999: 112); Tuva Türkçesinde: *hin* “göbek, başta yuvarlaklık” (Arıkoğlu & Kuular 2003: 51); Şor Türkçesinde: *kindik* (ETDES: 192); Teleüt Türkçesinde: *kindik* “göbek, göbek bağı” (Sırkaşeva & Kuçığaşeva 2000: 58); Saha Türkçesinde: *kīn* (ETDES: 192). Korbaş’ın da belirttiği gibi Oğuz grubu Türk dillerinde Kıpçak, Karluk ve Sibirya grubu Türk dillerindeki *kindik* sözcüğüne eş değer olarak *göbek* sözcüğü kullanılmaktadır (Korbaş 2014: 206).

Sözcük, ölçünlü Türkiye Türkçesinde görülmezken DS’de görülmektedir. *kindik* (I) “insan göbeği” *Bugün doğan çocuğun kindiğini anam kesdi* (Çilehane Reşadiye -Tokat). Sözcük, ayrıca “ayak uzatma, çelme; çoban köpeği” anlamlarında da görülmektedir. Görüldüğü gibi Eski Uygurcada tespit edilen sözcük tarihî ve çağdaş Türk dillerinin yanı sıra Anadolu’ya kadar uzanmaktadır.

2.3. *murç* ~ *murç* “biber, karabiber”

Eski Uygurca metinlerde ve DLT’de görülen sözcük için ilk bilgiyi Kâşgarlı vermektedir. Kâşgarlı eserinde *murç* “biber” tanımını yapmaktadır (Ercilasun & Akkoyunlu 2018: 149). Sözcük DLT’de şu biçimde tanıklanmaktadır. *ol murç sokturdı* “o, biber vb. şeyleri dövdürttü” (Ercilasun & Akkoyunlu 2018: 289). DTS’de ise “черный перец (karabiber (Piper nigrum))” tanımı görülmektedir (DTS: 351). Clauson, *murç* / *murç* maddesinde “pepper” tanımını yaptıktan sonra sözcüğün Sanskritçe *marica* / *marīca* ile aynı anlamda olduğunu ve muhtemelen İranlılar aracılığıyla Türkçeye geçtiğini belirtmektedir. Sözcüğün /m/ > /b/ değişimi sonucu alternatif olarak *burç* biçiminin de olduğunu bildirmektedir (EDTP: 771). Räsänen de sözcüğü Sanskritçeyle ilişkilendirmektedir (VEWT: 345). Ögel sözcüğün Farsça kökenli olduğunu söylemenin güç olduğunu dile getirmektedir. Laufer’e dayanarak Sanskritçe *marice* sözcüğünün Çince *meriçe* olarak görüldüğünü belirtmektedir. Ayrıca *murç* sözcüğünün Soğd kavimlerinden alınmış olma ihtimali üzerinde durmaktadır (Ögel 1978: 347). Erdal, sözcüğün Sanskritçe *marica*’dan alıntılanmış olduğunu belirterek bu biçimin Orta Hintçede ünlüsünü kaybettiğini, daha sonrasında /a/ sesinin İranlılar aracılığıyla /ı/ sesine çevrilmiş olduğunu ve Uygurlar tarafından da bu sesin yuvarlaklaştırıldığını belirtmektedir (Erdal 2004: 94). Sertkaya, DLT’deki alıntı sözcükleri ele aldığı makalesinde *murç* sözcüğünü Hintçe kökenli sözcükler arasında zikretmektedir (Sertkaya 2009: 28). Eker, DLT’deki bu sözcüğün İran dillerinden kopyalama olduğunu ve sözcüğün Sanskritçeden Kimerceye birçok Asya diline kopyalandığını belirtmektedir

(Eker 2009: 266). Wilkens, Eski Uygurcada görülen sözcük için *mirç* ~ *murç* “karabiber, biber (Piper nigrum)” tanımını yapmaktadır (EUES: 476). Bizce de nihayetinde Sanskritçe *marica* ~ *marīca* biçimine dayanan Eski Uygurcadaki *murç* ~ *mirç* biçimi, Soğdca veya Farsça ara dili vasıtasıyla Eski Uygurcaya geçmiştir. (Sözcükle ilgili ayrıca bk. Bostan 2025: 192-194).

Sözcüğe Eski Uygurcada şu bağlamlarda rastlanılmaktadır: *kara murç bir bakır sirke birle kayınturup sovuk kılıp agızta tuğsar* “wenn man 1 Bkr. schwarzen Pfeffer mit Essig abkocht und abgekühlt im Munde hält (...)” (Rachmati 1930: 460-461); *isig iglikke yaraşur sırınçan çürni sırınçan murç pitpidi bışig singir virana* “So wird es dem an Fieber Erkrankten gut sein. Bocksdompolver. Man nehme Bocksdom, Pfeffer, langen Pfeffer, gekochte Sehne, Andropogon muricatus (...)” (Rachmati 1932: 406-47); *pidpidi biş bakır, murç tört bakır, kürbi üç bakır, kadız iki bakır* “(...) langer Pfeffer, fünf Bkr., Pfeffer, vier Bkr., kürbi, drei Bkr., Zimt zwei Bkr. (...)” (Rachmati & Eberhard 1936: 33); *yèrinte ünmiş ol mirç söğütler yapırgakı ogşayur* “Pfeffer-Bäume stehen auf seinem Boden. Ihre blätter ähneln dem Schwarzen Pfeffer” (Semet vd. 2022: 96-97); *klı murç içgü vzir üzük tē[miş] teg ol ugušta öng bar ermez üçün adı bolmış ol öngsüz ol ugušta öng bar ermez üçün adı bolmış ol öngsüz* “This is similar to “pepper potion” (= marica-pānaka vat [“a potion mixed with pepper”]) and “diamond ring” (= vajra-vālaka-vat [“a ring decorated with diamonds”]). When matter (= rūpa) is absent from dhātu, its name is (dhātu of) non matter (= Ārūpya-dhātu)” (Shōgaito 2014: 48-49). Sözcük tanıklardan görüldüğü üzere Budist dönemde görüldüğü gibi İslamî dönemde de kendini muhafaza etmiştir.

Sözcüğe tarihî Türk dili dönemlerinden Çağatay ve Kıpçak Türkçesinde de rastlanılmaktadır. **SSL** *burc* ~ *borc* “biber, fülful, küngüre, borç ve barı, güşe, merc; siyah biber, karz, deyn, mürcel” (Durgut 1995: 168); **Seng.** *burc* (Clauson 1960: 46); **DM** *burç* “biber”(Toparlı, 2018, s. 79); **Kİ** *burç* “kara biber”(Caferoğlu 1931: 23); **TA** *burç* “biber” (Toparlı vd. 2000: 97); **CC** *burç* “biber” (Argunşah & Güner 2015: 450).

Ölçünlü Türkiye Türkçesinde rastlanılmayan bu sözcüğe birçok çağdaş Türk dilinde rastlanılmaktadır. Türkmen Türkçesinde: *burç* “biber” *kara burç* “kara biber” *gızıl burç* “kırmızı biber” *bolgar burçı* “bulgar biberi” *burç at-* “biber serpmek” (Tekin vd. 1995: 87); Kazak Türkçesinde: *burış* (Yüce vd. 1984: 54); Kırgız Türkçesinde: *murç* “siyah biber” (Yudahin 1998: 575); Tatar Türkçesinde: *borıç* “biber” (Ehmetyanov vd. 2014: 59); Karaçay-Balkar Türkçesinde: *burç* “karabiber” (Tavkul 2000: 129); Kumuk Türkçesinde: *burç* “biber” *qara burç* “kara biber” (Pekacar 2011: 83); Özbek Türkçesinde: *murç* (Yusuf 1993: 269); Yeni Uygur Türkçesinde: *murch* “biber” *qara murch* “karabiber” (Necip 2016: 348); Hakas Türkçesinde: *mırs* “biber” (Arıkoğlu 2005: 295); Altay Türkçesinde: *murç* “biber” (Gürsoy Naskali & Duranlı 1999: 134); Teleüt Türkçesinde *purç* “biber” (Sırkaşeva & Kuçığaşeva 2000: 91); Çuvaşçada: *pwrwşs* “biber” (Bayram 2007: 214).

Sözcük TS'de *burc* “1. taze dal, filiz; 2. ökseotu” anlamında görülmektedir (Dilçin 2013: 52). TS'deki biçim, Eski Uygurcadaki sözcüğe biçimsel açıdan benzese de semantik açıdan zamanla farklılaşarak yan anlam kazanmıştır. Sözcük, DS'de Eski Uygurcadaki anlamıyla görülüşü gibi farklı anlamlarda da görülmektedir. DS'de sözcük *burç*, *purç* olarak tespit edilmektedir. *burç* (I) “karabiber” (Karaçay aşireti Emirdağ-Afyon) (DS II: 795). *purç* “karabiber” (Kadıçiftliği-İstanbul; Karaçayır-Tokat; Karaçay, Başhöyük aşiretleri *Kadınhanı-Konya). Sözcüğün Karaçay aşiretinde görülmesi, Kıpçak grubu dili olan Karaçay-Balkar Türkçesi vasıtasıyla DS'de yer aldığını akıllara getirmektedir. Görüldüğü gibi ilk olarak Eski Uygurcada tespit edilen bu alıntı sözcük varlığını fonetik farklılıklarla Anadolu'da da sürdürmüştür.

2.4. suvak “sulama kanalı, ark”

Sözcük, karşımıza ilk olarak Eski Uygurca hukuk belgelerinde çıkmaktadır. Wilkens, sözcük için “sulama kanalı, ark” tanımını yapmaktadır (EUES: 634). Sözcüğe DLT'de benzer biçimde *suvuk* sözcüğü bulunmaktadır. Kâşgarlı bu sözcük için şu açıklamayı yapmaktadır: *suvuk* “Herhangi bir yumuşak sıvının adı. Yoğurt ve incelmış meyve suyu gibi. *suvuk yugurt* “ince sulu yoğurt” (Ercilasun & Akkoyunlu 2018: 415). DLT'de sözcüğün kökü olan *suva-* fiilinden türeyen *suwal-*, *suwaş-* türevleri de bulunmaktadır (CTD III: 170). Clauson sözlüğünde *suwuk* (*suvuk*) biçiminin *suva:-* fiilinden türediğini belirterek *suva-k* “fluid, liquid” açıklamasını yapmaktadır (EDPT: 786). Sözcüğe Harezmi, Kıpçak ve Çağatay dönemi edebî eserlerinde rastlanılmamaktadır. Batı Türkçesinde TS'de ise *suvaḳ* [*suvaḡ*] “su biriken çukur yer, pınar, çeşme” olarak karşımıza çıkmaktadır (Dilçin 2013: 207). Buradaki anlam sözcüğün Eski Uygurcadaki anlamıyla uyushmaktadır. Sözcüğün *suva-* fiilinden türediği açıktır. Sözcük, *sub* > *suv* > *suv+a-* > *suv+a-k* biçiminde meydana gelmektedir.

Sözcük Eski Uygurcada şu bağlamda tespit edilmektedir: *suvak ögen. öñdüny [...] NK' turtı yer ögen [...] [] yër taş ögüz adız [...]* “su kanalı. Güney tarafından [...] Turtı'nın yeri ve su kanalı [...] yeri, dış nehir, tarla parçası [...]” (Keskin 2022: 124-382). Eski Uygurcada *suvaklıḡ* türevi de bulunmaktadır. Sözcük, çağdaş Moğolcada ise *subaq* “hendek, ark, çukur, kanal” olarak görülmektedir (Lessing 2003: 1136). Sözcüğe çağdaş Türk dillerinden Altay Türkçesinde *suak* “tarlaları sulama kanalı” (Gürsoy Naskali & Duranlı 1999: 158) olarak rastlanılmaktadır.

DS'de tespit edilen biçimin Eski Uygurca *suvak* sözcüğüyle ilişkili olduğu açıktır. DS *sıvak* (II) 1. “su biriktirilen yer” (Güney, Budaklar-Bursa), Eski Uygurcadaki tanım, esas olarak DS'deki bu anlamla uyushmaktadır. Bu anlamın dışında sözcük, DS'deki *sıvak* (II) 2. “arkın taşkın suyu” (Büyükdöllük-Edirne), *sıvak* (V) “derin olmayan su, sığ” (Vezirköprü-Samsun; Ünye-Ordu) anlamlarıyla da ilişkilendirilebilir. Sözcük, DS'de semantik açıdan farklı biçimlerde de görülmektedir. Görüldüğü gibi Eski Uygurcadaki *suvak* biçimi, *sıvak* biçiminde Anadolu coğrafyasında yer almaktadır.

2.5. süsgün “arka, sırt; ense, boyun”

İlk olarak Eski Türkçenin Uygur döneminde tespit edilen sözcük günümüz Anadolu ağızlarında da görülmektedir. Sözcüğe DLT’de rastlanılmamaktadır. Eski Uygurcada *süsgün* olarak tespit edilen sözcük için DTS’de “спинной хребет (omurga)” tanımı görülmektedir (DTS: 518). Clauson, sözcüğün *süs-* “something butted” fiilinden türediğini belirterek sözcüğün açıkça bir anatomik terim olduğunu ve muhtemelen “backside, rump” anlamını karşıladığını belirtmektedir (EDPT: 856). Gülensoy ise sözcüğün *sük-* fiilinden türediğini belirterek fiili “arkada olmak, yanda olmak” olarak tanımlamaktadır. Sözcüğü *sük-sü+n* biçiminde tahlil eden Gülensoy, sözcüğün Eski Kıpçakçadaki ve Anadolu ağızlarındaki çeşitli biçimlerine yer vermektedir (Gülensoy 2007: 818). VEWT’de ise Eski Uygurcadaki biçimden farklı olarak *süksün* “omuz başı, dal” tanımı bulunmaktadır (VEWT: 435). Eren sözcüğün Anadolu ağızlarında *süysün*, *süsgün*, *süsün*, *susun*, *sünüğü*, *sünsün*, *süsür* gibi biçimlerde görüldüğünü belirtmektedir. Eren, Ana Türkçedeki **eñse* biçiminin temel anlamının “ense” olduğunu dikkate alarak, *sügsün* kelimesinin de ilk anlamının “boynun arka yanı, boynun omurları” olduğunu ileri sürmektedir. Anadolu ağızlarında görülen bütün biçimleri *süksün* biçimine dayandıran Eren, bu biçimlerden bazılarının metatez sonucu oluştuğunu belirtmektedir. Leksika’ya göre ise sözcüğün kökü Ana Altaycada **süg-* olarak tasarlanmıştır (ETDES: 477). Sözcüğün tespit edilen en eski biçimi Eski Uygurcadaki *süsgün* ~ *süskün*’dür. Sözcük buradan metatez sonucu Kıpçak Türkçesinde *süksün*, Osmanlı Türkçesinde *sügsün* olarak görülmektedir. Dolayısıyla sözcüğün EUyg. *süsgün* ~ *süskün* > KıpTü. *süksün* / OsmTü. *sügsün* > AndAğ. *süysün*, *süsgün*, *süsün*, *susun*, *sünüğü*, *sünsün*, *süsür* biçiminde bir gelişim sürdüğü ortaya çıkmaktadır. Wilkens, Eski Uygurca için *süsgün* “sırt, arka” *süsgün omurgası* “arka omurga” tanımını yapmaktadır (EUES: 638). Sözcüğün Eski Uygurcadan Anadolu ağızlarına olan serüveni göz önüne alındığında anlam daralmasına uğradığı görülmektedir. Şöyle ki Eski Uygurcada genel olarak “arka, sırt” anlamına gelen sözcük, Anadolu’da “ense” anlamını karşılayarak daha özel bir bölgeyi belirtmektedir.

Sözcük Eski Uygurcada TTT VII’de “rücken (arka, sırt)” anlamında görülmektedir. Sözcüğün geçtiği bağlamlar şu biçimdedir: *it künde süskünite bolur tonguz künde topüde bolur* “Am Tage des Huhnes ist er im Rücken. Am Tage des Schweins ist er auf dem Scheitel” (Köpek gününde sırtta olur. Domuz gününde ise başta olur) (Rachmati & Eberhard 1936: 32); *süsküni arkası tuğuşur yanı adakı agrıyur ağışı kırıyur kuskak bolur* “Sein Rücken und seine Schultern (?) werden an Krämpfen (?) leiden. Seine Seiten und Seine Füße werden schmerzen. Sein Mund wird Trocken” (Sırtına ve omuzlarına (?) kramplar girecek (?). Yanları ve ayakları ağrıyacak. Ağzı kuruyacak) (Rachmati & Eberhard 1936: 35); *yir tilgentin tebreser süskün ogurkasıntın öner* “Wenn es von dem Erdrede stammt, Rückseite. so kommt es aus dem Rückenwirrbel (?) heraus” (Eğer dünyanın arkasından geliyorsa, arka girdaptan (?) çıkar) (Rachmati & Eberhard 1936: 53); Sözcük Dkpm’da da “sırt” anlamındadır. *ol antag kılmişıña çandal süsgünke urup tokıyu toñlayu ıdtı tarta oğlntın adırıp eltü bartılar* “Bu şekilde davranmış olmasından dolayı cellât, sırtına vurarak, (onu) döverek ve (onun) canını acıtarak (aşçıyı oğlundan)

uzaklaştırdı” (Elmalı 2022: 178-270); *yiti yirde üdrülmiş üdürülmiş et''özni erür kıyü erki yiti tip tiser iki ağadaki iki iligi iki engini bir süsküni yapa yaratmış teg* “Yedi yerden ayrılmış vücûdu vardır. “Hangileridir ki, yedi?” diye dense, iki ayağı, iki eli, iki omzu, bir kafası bütün yaratılmış gibi (...)” (Barutçu 1987: 14-15). Barutçu sözcüğü burada Eski Uygurcada daha öncesinde görülen “sırt, geri” anlamından farklı olarak “kafa, ense” anlamında tanımlamaktadır. Sözcüğün yakın metatez sonucu Eski Osmanlıcada *süksün* < (*süsgün*) “boyun kökü” biçiminde görüldüğünü belirtmektedir. Barutçu ayrıca Eski Uygurcadaki *süskün* biçiminin “ense, kafa” anlamında olduğuna Sanskritçe karşılığı olan *grīva* “the neck, the back part of the neck, nape, neck” sözcüğünün kanıt oluşturduğunu belirtmektedir (Barutçu 1987: 24). Barutçu’nun bu haklı görüşüne göre sözcük, Eski Uygurcada “sırt, arka” anlamının yanı sıra “kafa (ense)” anlamını da karşılamaktadır. Wilkens bağlamlarda görülen bu *süskün* † (s. 638) biçiminin hatalı bir okuma olduğunu belirtmektedir.

Sözcüğe Eski Uygurca dışında Türkçenin tarihî dönemlerinden Kıpçak Türkçesi ve Batı Türkçesinde, TS’de, rastlanılmaktadır. Arıcan, ilk kez Eski Uygurcada görülen *süsgün* ~ *süskün* “sırt, arka” sözcüğünün metatez sonucu Kıpçak Türkçesi metinlerinde *süksün* olarak görüldüğünü belirtmektedir (Arıcan 2024: 55). **İH** *süksün* “omuz başı, dal” (İzbudak 1936: 44). TS’de ise sözcük *süksün* “boyun kökü, ense” *süksüni düşük* “boynu bir yana eğik” olarak görülmektedir (Dilçin 2013: 207). Öncesinde belirtildiği gibi sözcük Eski Uygurcadan Anadolu ağızlarına anlam değişimine uğramıştır.

Sözcüğe çağdaş Türk dillerinde de rastlanılmaktadır. Azerbaycan Türkçesinde: *süysün* “ense, boyun” (Akdoğan 1999: 693); Altay Türkçesinde *süskenek* “boyun omurları” (Gürsoy Naskali & Duranlı 1999: 160). Ölçünlü Türkiye Türkçesinde tespit edilmeyen sözcük Anadolu ağızlarında tespit edilmektedir. *süksün* (I) 1. “ense” (Kocaburgaz *Erdek-Balıkesir, *Gölpazarı-Bilecik, İstanbul, Aşağı Kayı *Tosya-Kastamonu, Sarayköyü-Çankırı, *İskilip-Çorum, *Niksar, Sanusa, Ferenge *Erbaa-Tokat, Samsun, *Ünye-Ordu, *Silvan-Diyarbakır, Konya ilçe ve köyleri, Ovacık *Silifke-İçel, *Gazipaşa, *Alanya, Güzelsu *Akseki-Antalya; 2. “eğri boyunlu” (Kilimli-Zonguldak, *Kurşunlu-Çankırı; 3. “surat, yüz” (*Silifke-İçel) (<https://sozluk.gov.tr/>; DS X, s. 3707). *süksün* 1. “ense” (Sivas, Kayseri, Erenyaka *Akseki Antalya); 2. “kafa, baş” (Uğurlu *Ermenek Konya); 3. “surat, yüz” (*Silifke İçel) (<https://sozluk.gov.tr/>; DS XII: 4710). *süğsün* “ense” (*Taşova, *Merzifon köyleri-Amasya, *Gemerek-Sivas, Kayseri, Sivas, Kırşehir, *Avanos köyleri, Göre *Ürgüp-Nevşehir, Niğde ve çevresi, Konya, *Tarsus-İçel, *Alanya-Antalya) (<https://sozluk.gov.tr/>; DS X: 3707); *süğsün* “ense” (Çorum, *Bünyan-Kayseri) (<https://sozluk.gov.tr/>; DS XII: 4710). *süysün* “ense” (Zarşat *Çıldır-Kars, Nevşehir, Niğde) (<https://sozluk.gov.tr/>; DS X: 3726); *süysün* “ense, boyun” (Arpaçay-Kars) (Arpaçay Köylerinden Derlemeler) (<https://sozluk.gov.tr/>); *süysün* “ense” (Kars) (Kars İli Ağızları-Ses Bilgisi) (<https://sozluk.gov.tr/>). *süsün* 1. “ense” (Çanakkale, *Şebinkarahisar-Giresun, Erzurum, Ahırlı-Ankara, *Mucur-Kırşehir); 2. “omuzun arkası” (Adana) (<https://sozluk.gov.tr/>; DS X: 3726); *süsün* “ense” (Kızılcın *Sarıoğlan-Kayseri) (<https://sozluk.gov.tr/>; DS XII: 4710); *süsün* “ense; boyun kökü” (Erzurum İli Ağızları, İnceleme-Metinler-Sözlük ve Dizinler) (<https://sozluk.gov.tr/>). *süsgün* (II)

“ense, boyun” (Aşağı kayı *Tosya-Kastamonu, incirlik *Havza-Samsun, Aziziye *Ereğli-Konya) (<https://sozluk.gov.tr/>; DS X: 3725). *susun* (I) “ense, boyun arkası” (Aşağı Kayı *Tosya-Kastamonu, Köşektaş *Avanos-Nevşehir, Niğde) (<https://sozluk.gov.tr/>; DS X: 3701). *süsün* “ense, boyun arkası” (Balıkesir, Çorum, *Haymana-Ankara, *İncesu-Kayseri) (<https://sozluk.gov.tr/>; DS X: 3701). *süngü* (II) “ense” (*İlgaz-Çankırı) (<https://sozluk.gov.tr/>; DS X: 3715). *süşü* “ense” (Kırşehir, Tosmurlu *Silifke-İçel) (<https://sozluk.gov.tr/>; DS X: 3715). *sünsüğü* “ense” (Çorum) (<https://sozluk.gov.tr/>; DS X: 3715). *sünsün* 1. “ense” (Kars, *Develi-Kayseri, Adana); 2. “boyun” (Kars) (<https://sozluk.gov.tr/>; DS X: 3715-3716).

Görüldüğü üzere asıl semantik değişim, Eski Türkçede genellikle “sırt, arka” anlamını karşılayan sözcüğün Batı Türkçesinde “ense” anlamını karşılaması olmuştur. Buna göre Anadolu’daki “ense” anlamının esasen Batı Türkçesine dayandığı düşünülebilir. Yukarıda da görüldüğü üzere sözcüğe Anadolu ağızlarında *süksün*, *süşün*, *süysün*, *süsün*, *süsün*, *süsgün*, *susun*, *süsün*, *süngü*, *süşü*, *sünsüğü* ve *sünsün* biçimlerinde fonetik farklılıklarla rastlanılmaktadır. İlk olarak Eski Uygurcada “sırt, arka, (kısmen ense)” anlamında görülen sözcük, Batı Türkçesinde “ense, boyun” anlamındadır. Sözcük buradaki anlamıyla Anadolu ağızlarına kadar uzanarak kendini muhafaza etmiştir. Sözcük, Anadolu’da çoğunlukla “ense, boyun” anlamında görülse de “kafa, baş; surat, yüz ve arka” anlamlarında da görülmektedir. Arıcan, Derleme Sözlüğü’nde yer alan *süsgün* biçiminin “süseğen, boynuzlamaya alıştırılmış hayvan, çok tos vuran hayvan” ve “ense, boyun” anlamında görüldüğünü belirtmektedir. Sözcüğün hem “ense” hem de “süseğen” anlamında görülmesini aynı kökten işlevsel açıdan benzer eklerle türeyen iki farklı sözcüğün Anadolu ağızlarında birbirine karıştırılmış olma ihtimaline bağlamaktadır. Arıcan burada Eski Uygurca *süsgün* sözcüğünü *süs-gün* biçiminde, *süseğen* sözcüğünü ise *süs-egen* biçiminde tahlil etmektedir. Sonuç olarak Eski Uygurcada görülen *süskün* biçimini *süs-* fiili ile ilişkilendirmektedir (Arıcan 2024: 55). (Sözcükle ilgili ayrıca bk. Tufar 2010: 148-149; Ekmen 2018: 164-165).

2.6. töle- “ödemek, tanzim etmek”

Eski Uygurcada tespit edilen sözcük için Clauson “to pay, to repay” tanımını yapmaktadır. Sözcüğün Moğolca *tölö-* fiilinden alıntı olduğunu belirterek alıntı sözcüklerin geç dönem Uygur metinlerinde görüldüğünü bildirmektedir (EDPT: 492). Krueger de EDPT’deki Moğolca unsurları değerlendirdiği çalışmasında Clauson gibi sözcüğün Moğolcadan alıntı olduğunu belirtmektedir (Krueger, J. R 1975: 148). DTS’de sözcük için etimolojik izah görülmeksizin “платить, уплачивать (ödemek)” tanımı görülmektedir (DTS: 579). Doerfer, TMEN’de araştırmacıların sözcüğün kökenine ilişkin görüşlerine yer vererek Poppe’nin sözcüğü Moğolcadan alıntı değerlendirmesini çelişkiyle karşılamaktadır. Doerfer, Poppe’nin bu görüşüne istinaden sözcüğün Türkçe kökenli olabileceği ihtimalini belirtmektedir. Doerfer sözcüğün Moğolca kökenli olmasının çelişkili olacağını şu üç maddede sıralamaktadır. (I) *Codex Cumanicus* ve Eski Uygurcada tespit edilen Türkçe veri *Mukaddimetü’l Edeb*’deki Moğolca biçimden en az yüz yıl daha erkendir. (II) Sözcüğün DLT’deki *töl* “hayvan

yavrusu; özellikle sığır” köküne gelen +A- ekiyle türediğini belirterek “sığır” ve “para” ile semantik açıdan ilişkilendirmektedir. Bu etimolojinin Türkçe için mümkün olduğunu Moğolca için ise olası bir etimolojinin bulunmadığını bildirmektedir. (III) Sözcüğün Eski Uygurcada olması sözcüğün Moğolcadan önce Türkçede var olduğunu belirtmektedir (TMEN II: 630-631). Doerfer, 1993 yılındaki *Versuch einer linguistischen Datierung älterer osttürkischer Texte* başlıklı eserinde ise Eski Türkçedeki biçimin Moğolcadan alıntı olduğunu belirtmektedir (Doerfer 1993: 190). Erdal, Clauson’un aksine sözcüğün *töl* isminden *töl+e-* biçiminde oluştuğunu belirtmektedir. *töl* “progeny, descendants” anlamının “interest” anlamına semantik açıdan geçiş yapmış olabileceğini belirterek sözcüğün kökenini Türkçe olarak açıklamaktadır (OTWF: 425). Şçerbak, Türk-Moğol dil ilişkilerini ele aldığı çalışmasında fiil biçimindeki sözcükleri 1. Tamamen aynı olanlar ya da çok benzeyenler; 2. Ek ünlü alarak farklılaşanlar; 3. Ek hece alarak farklılaşanlar olmak üzere üç grupta incelemektedir. Şçerbak, Eski Türkçe *töle-* ve Moğolca *tölü-* biçimini birinci gruba dâhil etmektedir (Şçerbak 1986: 51; Şçerbak 2019: 150). Larry Clark, *töle-* fiilini Moğolca kökenli kabul etmektedir. Doerfer’in sözcüğü Türkçe kabul etme gerekçelerinin çelişkili olduğunu belirterek sözcüğü şu biçimde şematize etmektedir: Tü. *töl* “progeny” > MK Oğuz *töle-* “to have young” → Mo. *töle-* “to have young” > “to pay” → 13. yüzyıl Tü. *töle-* “to pay” (Clark 1975: 155-157). Özyetgin’in de belirttiği üzere Clark’ın verdiği bu bilgiler doğrultusunda Türkçe *töl* sözcüğü Moğolcaya geçerek burada “ödemek” anlamını kazanıp Türkçeye tekrardan *töle-* biçiminde geçmiştir (Özyetgin 2014: 150). Éva hazırladığı doktora tezinde sözcüğün Çağatay Türkçesine Orta Moğolca *tölö-* biçiminden geçtiğini belirtmektedir (Éva 2009: 250). Ağca, *töle-* fiilini Doerfer’i kaynak göstererek Moğolca kökenli sözcükler arasında zikretmektedir (Ağca 2021: 305). Salan da sözcüğün Moğolcadan alıntı olduğunu belirterek 13. yüzyıl, 13.-14. yüzyıl, 14. yüzyıl, 15. yüzyıl, 16-17. yüzyıl ve 18. yüzyıldaki tarihî Türk dili eserlerinde görüldüğünü belirtmektedir (Salan 2022: 453).

Sözcük, Eski Uygurca dışında Kıpçak Türkçesi ve Çağatay Türkçesi döneminde de görülmektedir. Poppe, *Codex Cumanicus* üzerine yaptığı çalışmada sözcüğün kökeninin Moğolca olduğunu düşünmektedir (Poppe 1962: 339). Knüppel de Poppe’nin sözcüğü Moğolca kökenli belirtmesine katılmaktadır (Knüppel 2009: 357). Güner, *Codex Cumanicus’ta Moğolca Alıntı Kelimeler Üzerine Yeni Bir Yaklaşım* başlıklı çalışmasında eserde toplam 64 tane Moğolca kökenli sözcük olduğunu belirtmektedir. Bu sözcükler arasında *töle-* fiiline rastlanılmamaktadır. Buradan Güner’in sözcüğü Moğolca kökenli kabul etmediği anlaşılabilmektedir (Güner: 2017). Csáki, *tüle-* “ödemek” < Orta Moğolca *tölö-* ~ *töle-* biçiminde bir açıklama yapmaktadır. Sözcüğün birçok Kıpçak grubu Türk dilinde görülmesinin nedenini Moğolcanın etkisine bağlayarak Eski Türkçede görülen sözcüğün Moğolca kökenli olduğunu belirtmektedir (Csáki 2006a: 202-204). Çiçek, tarihî Kıpçak dönemi sözlüklerindeki Moğolca unsurları ele aldığı çalışmasında, aralarında *töle-* sözcüğünün de olduğu kimi sözcüklerin bir kısmının Türkçe kökenli, bir kısmının da Çince kökenli olduğu düşünüldüğü için *töle-* fiilini Moğolcadan alıntı sözcükler arasında değerlendirmemektedir (Çiçek: 2015).

Görüldüğü üzere sözcüğün kökenine dair farklı görüşler bulunmaktadır. Eski Uygurcada *töl* sözcüğü “füru, evlatlar, zürriyet, torunlar” (EUES: 737) anlamındadır. Karahanlı Türkçesinde ise DLT’de uzun ünlülü *töl* kökü “yavrulama zamanı” ve “yavru” anlamını karşılamaktadır. Clauson, *töl* biçiminin esas olarak “progeny, descendants” anlamına geldiğini belirterek Eski Uygurcadaki ve DLT’deki biçimleri bu madde altında birleştirmektedir. Ayrıca sözcüğün kimi tarihî ve çağdaş Türk dillerinde anlam değişimine uğradığını da belirtmektedir (EDPT: 490). Burada *töle-* fiilinin kökenine ilişkin şu ihtimaller mümkündür. 1. Kimi araştırmacıların belirttiği gibi sözcük Türkçe kökenli değil Moğolcadan alıntıdır. 2. Sözcük Moğolcadan geri ödünçlenmiştir ve “ödemek” anlamını Moğolcadan almıştır. 3. Semantik açıdan Türkçe *töle-* “ödemek” fiilini *töl* “nesil, soy; yavru; yavrulama zamanı” kökü ile ilişkilendirmek zor görülmektedir. Dolayısıyla sözcük, alıntı veya geri ödünçleme değil ise Türkçe **töl* kökünden +A- eki ile **töl+e-* > *töle-* biçiminde ileri öge olarak düşünülebilir. Sözcük, birincil uzun ünlüleri koruyan Türk dillerinden Saha Türkçesinde *tölö-*, Türkmen Türkçesinde *töle-* biçiminde kısa ünlülü olarak görülmektedir. Halaç Türkçesinde ise *töl-* biçimine rastlanılmaktadır; ancak Doerfer ve Tezcan sözcüğün “ödemek” anlamının burada kesin olmadığını belirtmektedir (1980: 208).

Sözcük Eski Uygurcada şu bağlamda tespit edilmektedir: *y(a)na bu n(e)şel(e)rni m(e)n t(a)şık y(a)nıp kelip turıka **tölep** bērs(e)r m(e)n m(e)n turı borluknı yañturup berür m(e)n* “Yine bu eşyaları ben Taşık, dönüp gelip Turı’ya ödeyip verirsem ben Turı, üzüm bağını geri veririm.” (Keskin 2022: 293-451). Sözcük Eski Uygurcada *töle-* “ödemek, tazmin etmek” anlamındadır. Ayrıca bu kökten türeyen *töleç* “boş, bedava; tazminat, ödenek” ve *tölät-* “ödeme talimatı vermek” türevleri de bulunmaktadır (EUES: 737).

Sözcüğe Eski Uygurca dışında Kıpçak ve Çağatay Türkçesinde de rastlanılmaktadır. **TZ** *töl-* “borcunu ödemek” (Atalay 1945: 262); **SSL** *töle-* “tazmin etmek, çıplak olmak, tüy dökmek, ziyanda olmak” (Durgut 1995: 254). **CC** *töle-* “ödemek”; *tölemek* “ödeme; (kutsanmayı) isteme, rica etme” (Argunşah & Güner 2015: 849; 580); **Seng.** *töle-* (Clauson 1960: 52).

Sözcük; çağdaş Türk dillerinde Türkmen Türkçesinde: *töle-* “ödemek; tanzim etmek, zararını karşılamak, telafi etmek” (Tekin vd. 1995: 634), Kazak Türkçesinde: *tölev* “ödemek” (Yüce vd. 1984: 276), Kırgız Türkçesinde: *tölö-* “ödemek” (Yudahin 1998: 754), Başkurt Türkçesinde: *tüle-* “ödemek, borcunu vermek, para vermek” (Özşahin 2017: 651), Karaçay-Balkar Türkçesinde: *töle*³ “ödemek” (Tavkul, 2000, s. 406), Karay Türkçesinde: *töle-* “ödemek, vermek, tediye etmek” (Çulha 2006: 110), Kumuk Türkçesinde: *töle-* “ödemek, tediye etmek, parasını vermek; borcunu ödemek, borcunu vermek” (Pekacar 2014: 341), Tatar Türkçesinde: *tülev* “ödemek” (Ehmetyanov vd. 2014: 239), Kazan-Tatar Türkçesinde: *tüle-* “ödemek; borcunu vermek” (Öner 2015: 505), Kırım-Tatar

³ Csáki, Karaçay-Balkar Türkçesinde görülen bu sözcüğün Moğolcadan alıntı olduğunu belirtmektedir (Csáki 2006: 57-58).

Türkçesinde: *tölemek*⁴ “ödemek” (Muzafarov & Muzafarov 2018: 351), Nogay Türkçesinde: *töle*⁵ “to pay” (Birtalan 1994: 43), Yeni Uygur Türkçesinde: *töli*- “ödemek” (Necip 2016: 533), Özbek Türkçesinde: *töle*- “ödemek” (Yusuf 1993: 333), Altay Türkçesinde: *tölö*- “ödemek” (Gürsoy Naskali & Duranlı 1999: 183), Hakas Türkçesinde: *töle*- “ödemek” (Arıkoğlu 2005: 521), Tuva Türkçesinde: *töölör*⁶ “ödemek” (Arıkoğlu & Kuular 2003: 108), Saha Türkçesinde: *tölöö*- “ödemek” (Vasiliev 1995: 208), Çuvaşçada: *tüle*- “ödemek, karşılık vermek” (Bayram 2007: 368), Halaç Türkçesinde: *töl*- “zahlen (ödemek?)” (Doerfer & Tezcan 1980: 208) olarak görülmektedir. Sözcüğün eş değeri Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesinde *ödemek* biçiminde görülmektedir. Sözcüğün çağdaş Türk dillerinde görülmesinde Moğolcanın etkisi kaçınılmazdır. Sözcük çağdaş Moğolcada *tölü*- “ödemek, bedel veya borç ödemek, karşılığını vermek, ücret vermek” anlamındadır (Lessing 2003: 1286).

Eski Uygurcadaki *töle*- fiili DS’de yer almaktadır. DS *tölemek (II)* “ödemek” Halil bankaya olan borcunu tölemedi. (Romanya göçmenleri, Yeniköy *Seyitgazi-Eskişehir) (<https://sozluk.gov.tr/>). Görüldüğü gibi pek çok çağdaş Türk dilinde görülen sözcük, ölçünlü Türkiye Türkçesinde görülmezken Anadolu’da görülmektedir.

2.7. yélvi “büyü, sihir”

Sözcüğe Eski Türkçenin Uygur ve Karahanlı döneminde rastlanılmaktadır. Sözcük hakkında ilk bilgi DLT’de görülmektedir. Kâşgarlı sözcüğü *yelwi* “büyü” olarak tanımlamaktadır. Sözcük, DLT’de bağlam içerisinde şu biçimde görülmektedir: *yelwin anıñ közi / yelgin anıñ özi / tolun āyın yūzi / yardı meniñ yūrek* “büyüledür gözü, bir yolcudur özü, dolunaydır yüzü, yardı yüreğimi” *biriñ maña sözkiye / meñlig kara tuzkıya / yelwin tutar közkiye / muñum meniñ biliñ e* “bana bir kelimecik söyle, ey güzel ey benleri kara, tutuldum büyüldü gözle, benim derdimi de bilsene” (Ercilasun 2020: 118). Ayrıca *yelw(i)çi* “büyücü” türevi de görülmektedir (Ercilasun & Akkoyunlu: 2018: 362). Räsänen Türkçe *yelvi* ~ *yilvi* biçimini Moğolcada *cilbi*, *cilvi*; Fincede ise *ilve*, *ilvi*, *ilves* ile ilişkilendirmektedir. Sözcük için ise “zauber” tanımını yapmaktadır (VEWT: 196). Clauson, *yélvi* maddesinde “sorcery, witchcraft” tanımını yaparak bu sözcük ile *yélpi*- fiili arasındaki ilişkinin net olmadığını belirtmektedir. Her iki sözcüğünde yazımının kesin olduğunu ve bu iki sözcüğün yabancı kökenli bir sözcükten türemiş olabileceğini vurgulayarak sözcüğün *yé:l* sözcüğü ile arasındaki semantik ilişkinin muhtemelen tesadüfi olduğunu belirtmektedir. Sözcüğün Moğolcaya *cilbi* / *cilvi* “sorcery, trickery, deception” biçiminde geçtiğini belirten Clauson, sözcüğün tarihî ve çağdaş Türk dillerindeki durumuna da değinmektedir (EDPT: 919-920). Arat *Eski Türk Şiiri*’nde -*vl* ekine değinirken *yilvi* sözcüğünü de bu ekin altında ele almaktadır. Buradan anlaşıldığına göre Arat, sözcüğün kökenini *yil-* olarak düşünmektedir (Arat 1991: 310). Uçar’ın verdiği bilgi doğrultusunda sözcük, ESTY’de Türkçe ve

⁴ Işıktaş Sava, Kırım-Tatar Türkçesinde görülen *töle*- fiilinin Moğolcadan alıntı olduğunu belirtmektedir (Işıktaş Sava 2016: 130-135; Işıktaş Sava 2022: 947-948).

⁵ Birtalan, Nogay Türkçesinde görülen bu sözcüğün Moğolcadan alıntı olduğunu belirtmektedir.

⁶ Khabtagaeva, Karadağ Toprak gibi araştırmacılar, Tuva Türkçesinde görülen bu sözcüğü Moğolca *tölö*- fiili ile ilişkilendirmektedir (Khabtagaeva 2009: 222, 271; Khabtagaeva 2019: 147-150; Karadağ Toprak 2024: 319).

Moğolcanın eski bir döneminde ortak sözcük olarak düşünülmüş; ancak bu ortak sözcüğün kaynağının belli olmadığı belirtilmiştir. Sözcüğün Sibiryâ Türk dillerindeki bazı biçimlerinin Moğolca kaynaklı olduğu gösterilmiştir (Akt. Uçar 2012: 123). Erdal, -v/ ekinin fiil köküne geldiği için *yel* “rüzgâr” sözcüğü ile kesin bir biçimde ilişkisinin olmadığını belirtmektedir. Erdal’a göre sözcüğün kökeni erken Moğolcada *elbe(+sün)* biçiminde, Moğol yazı dilinde *ilbe~ilbi* biçiminde olmalıdır. *yelvi* sözcüğünün başındaki /y-/ sesini ise *yel* sözcüğünün analogik etkisine bağlamaktadır. Eski Türkçe /b/ sesi kimi durumda /v/ kimi durumda ise /p/ sesinin alofonudur; ancak /l/’den sonra /p/ ve /v/ sesi görülürken /b/ sesi görülmemektedir. Bu sözcükte /b/ sesi yerine /v/ sesi eklenerek Eski Türkçenin ses sistemine uyarlanmıştır. DLT’de rastlanılan *yelpit-*, *yelpin-*, *yelpiş-* ve *yelpig* sözcükleri de *yel* ile ilişkilendirilemez; çünkü +pI diye bir ek yoktur. Erken Türkçedeki *yelvi*, **yelbi* sözcüğünün daha sonradan Moğol yazı dilinde *yilbi* [jilbi], *yelbi*, *yilbi* [jilvi] olarak görülmektedir (OTWF: 336, dipnot 383). Dankoff-Kelly ise DLT’deki *yelwi* sözcüğünü *yel* sözcüğünün altında zikretmektedir. Dolayısıyla *yelvi* sözcüğünün *yel* sözcüğü ile ilişkili olduğu düşünülmektedir (CTD III: 221). Uçar, *yelvi* ve *yelpi-* sözcüklerinin köken ve kaynak bakımından birbirleriyle ilişkisinin olmadığını düşünmektedir. Uçar *yelvi* olarak okunan sözcüğün esasında *yilvi* olduğunu ve sözcüğün kökünün (y)il- olduğunu belirtmektedir. Uçar, fonetik biçimlerin de bu farklılığa kanıt oluşturduğunu belirtmektedir. Brahmi yazılı metinlerde /è/ ve /i/ sesi ayrımı bulunduğundan ötürü *yilvi* sözcüğünün kökenini /i/’li biçimde (y)il- olarak diğer taraftan *yelpi-* fiilinin kökenindeki *yel* sözcüğünü de /è/’li kabul ederek fonetik açıdan bu iki sözcüğün birbirinden farklı olduğunu vurgulamaktadır. Sonuç olarak Uçar, sözcüğün (y)il- fiilinin üzerine -vI fiilden isim yapım eki gelmesi sonucu oluştuğunu ve sözcüğün Eski Uygurcada “sihir, ilüzyon, gözbağı” anlamına geldiğini belirtmektedir (Uçar 2012: 123-128). Gözel de *Altun Yaruk*’ta yer alan sözcüğü /i/ sesi ile *yilvi* olarak kabul etmektedir. Sözcüğün günümüz Türkçesindeki il- “bağlamak” fiilinin /y-/’li varyantı olduğunu düşünmektedir (Gözel 2023: 303). Wilkens, Uçar’a istinaden bu fiilin Eski Uygurcada “to catch, to hang” anlamında görülmediğini belirterek (Wilkens 2022: 203-204). *yelpik* biçiminin etimolojik olarak *yelvi* ve *yelvik-* ile ilişkili olduğunu düşünmektedir (Wilkens 2022: 214). Wilkens, sözlüğünde ise sözcüğü *yelvi* “büyü görünüşü, hayal, kuruntu, aldatıcı görünüş, hayalî görüntü, yanılsama, sanrı, fantezi, hayal ..., kuruntu ..., sihir, büyü, büyü” olarak tanımlamaktadır (EUES: 887). Sözcük çağdaş Moğolcada *ilbi*, *ilbe*, *yilbi*, *yelbi*, *yilvi* biçimlerinde tespit edilerek “sihir, büyü; el becerisi, hüner” anlamında görülmektedir (Lessing 2003: 643).

Sözcüğün Eski Uygurcada tespit edildiği bağlamlar ise şöyledir: *takı y(e)me k(a)ltı tül teg yelvi teg köpik teg kölige teg salkım teg yaşın teg bulut teg* “ve yine rüya gibi, büyü gibi, kabarcık gibi, gölge gibi, çiy (tanesi) gibi, şimşek gibi, bulut gibi (...)” (Tokyürek 2019: 470, 589), *yelvi kömen sakag teg sakıngulukuz erür siz* “Bir yanılsama₂ bir serap gibi akıl almaz, düşünülemezsiniz” (Ayazlı 2012: 153-178), *uçık yelpik üze uçınmaguluk yelvi kömen üze yelvikmegülük agularıg sıñırdeçi* “(...) cinlerden₂ koruyacak, büyüye₂ maruz bırakmayacak, zehirleri tehlikeleri giderecek (...)” (Çetin 2020: 167-220).

yêlvi kömen sakıg teg suvtakı ayka ogşatı “(...) (bedeniniz) büyüleyici₂ yalgın gibi su yüzündeki aya (ayın su yüzündeki yansımaya) benzer” (Gulcalı 2021: 228-277), *agun yilvin kömenin tınlıglarig ölüргеçiler* “zehir ve büyü ile yaratıkları öldürenler” (Tekin 2019: 150-253), *neçe yêlvi yêlviledimiz erser* “ne kadar kötü büyü yaptıysak (...) (Özbay 2019: 84-93), *neñ yêlvi kömen tegmegey neñ yavız yaratıg tegmegey* “hiçbir büyü zarar vermeyecek, kötü girişimler zarar vermeyecek (...)” (Kılıç Cengiz 2021: 111, 178), *yilvi teg körgülük ikinti kşig dyan erür* “Das ist die zweite Dhyâna-Stufe, auf der man alles als Zauber und Tauschung ansieht” (Bu, her şeyin büyü ve değişim olarak görüldüğü ikinci dhyâna düzeyidir) (Zieme & Kara 1978: 174-177), *aştın sıjarkı törüler barça yilvi kömen teg erür* “Die äußeren dharmas sind alle wie Trugbilder” (Dış dharmaların hepsi mucizeye benzer) (Hazai & Zieme 1971: 36); *yene bo yirtinçüyir suv yilvi kÜmen teg* “Aber, da diese Welt wie ein Zauber” (Ama bu dünya tıpkı bir büyüye benzediği için) (Röhrborn 1971: 43), *nomlatılar erser katın katın ulug tantira yilvi toortın* “gepredigt haben wieder und wieder, mit denjenigen, die aus dem Zauber-Netz des Mahātantra” (Mahātantra’nın büyüğü ağından çıkmış olanlarla birlikte tekrar tekrar vaaz verdiler) (Kara & Zieme 1977: 98), *turgıl amtı baralım tugmış atamz teg [...] tuğuşu birzün sizinge tu[rg]ı[nça(?)]* *yilvi tegin* [...] “Steh auf! Jetzt wollen wir gehen! Wie unser leiblicher Vater [...] möge er euch übergeben! So[fort (?)] Zauber (?) [...]” (Kalkın! Şimdi gitmek istiyoruz! Genetik babamız gibi [...] sizi teslim etsin! Yani [uzakta (?)] büyü (?) [...]) (Zieme 1985: 53), *munçulayu yêlvi kömen teg çınsız y(a)rpsız üçün çın kertü tüşi bultukmaz* “Weil sie solchermäßen unwirklich₂ wie Zaubertrug₂ sind, deswegengibt es bei ihnen auch keine wahre₂ Frucht” (Çünkü onlar büyü numaraları gibi gerçek dışıdır, onlardan gerçek bir meyve elde edilemez) (Wilkens 2007: 76-77), *k(a)ltı yultuz kök yula yêlvi kömen bular barça ürlüksüz étiglig nomlarnıñ ohşatıgı ol* “Just as a star, the sky, a lamp and illusion. They are similar to all impermanent conditioned dharmas” (Tıpkı bir yıldız, gökyüzü, bir lamba ve yanılsama gibidirler. Bütün, süreksiz ve koşullu dharmalara benzerler” (Yakup 2010: 158-159), *kamag yêlvi kömen teg törölertın nomlartın* “(...) [they] set apart from the dharmas₂ like magic₂ (...)” ((...) (onlar) sihir gibi dharmalardan ayrılır (...)) (Uzunkaya 2018: 227-229). Görüldüğü gibi sözcük Eski Uygurcada birden fazla eserde tespit edilmektedir. Sözcük bağlam içerisinde genel olarak *yêlvi kömen* biçiminde ikileme olarak görülmektedir.⁷ Sözcüğe Eski Türkçe dışındaki tarihî Türk dili dönemlerinde rastlanılmamaktadır.

Sözcüğe bazı çağdaş Türk dillerinde rastlanılmaktadır. Altay Türkçesinde: *ilbi* “büyü yapmak” (Gürsoy Naskali & Duranlı 1999: 89); Hakas Türkçesinde: *ilbı* “sihir, büyü” (Arıkoğlu 2005: 216); Tuva Türkçesinde *çilbi* (EDPT: 919); Şor Türkçesinde *çilbi* (EDPT: 919); Teleüt Türkçesinde: *tyilbi* (EDPT: 919). Clauson, haklı olarak Tuva ve Şor Türkçesindeki *çilbi* biçiminin Moğolcadan geri ödünçleme olduğunu bildirmektedir. TS’de sözcük tespit edilememiştir. Ölçünlü Türkiye Türkçesinde

⁷ *yêlvi kömen* “zauberei” (Schilling 2000: 62); *yilvi kömen* “sihir, büyü” (Şen 2002: 360; Can 2010: 363); *yêlvi kömen* “büyü, sihir” (Ölmez 2017: 304; Karaman 2022: 398).

de sözcüğe rastlanılmazken DS'de tespit edilmektedir: *yalvı*⁸ “büyü” (Balıkesir) (<https://sozluk.gov.tr/>; DS XI: 4150). Ayrıca sözcüğün aynı bölgede *yalvıcı* “büyücü” türevi de görülmektedir. Sözcük *yalgı* “büyü” biçiminde de (Ankara) (<https://sozluk.gov.tr/>; DS XI: 4143) tespit edilmektedir. Görüldüğü gibi ilk olarak Eski Uygurcada ve sonrasında Karahanlı Türkçesinde görülen sözcük, bu iki dönem dışındaki tarihî dönemlerde tespit edilememiştir. Sözcük, çağdaş Türk dillerinde ise Sibiry'a grubu Türk dillerinde görülmektedir. Sözcüğün burada tespit edilmesinde ise öncesinde de belirtildiği gibi şüphesiz Moğolcanın etkisi vardır.

SONUÇ

Bu çalışma kapsamında, Eski Uygur Türkçesinde ilk örneklerine rastlanan ve Anadolu coğrafyasına kadar izlenebilen *bé*, *kindik*, *murç* ~ *murç*, *süsgün*, *suvak*, *töle-* ve *yélvi* sözcükleri incelenmiştir. Söz konusu sözcükler, kimi fonetik farklılıklarla tarihî ve çağdaş Türk dillerinde olduğu gibi Derleme Sözlüğü'nde de tespit edilmiştir. Bu sözcüklerin Eski Türkçeden itibaren Anadolu coğrafyasına kadar ulaşmış olmaları, hem tarihî süreklilik hem de Türk dili tarihinin izlenebilirliği açısından dikkate değerdir. Ancak şu unutulmamalıdır ki, bu sözcüklerden bazılarının Anadolu coğrafyasında tespit edilmesinde Kıpçak grubu dillerinin etkisi olmuştur.

Eski Uygurcada görülen *bé* “kısrak” sözcüğü tarihî dil dönemlerinden Harezmi, Çağatay, Kıpçak Türkçesinde görülmesinin yanı sıra çağdaş Türk dillerinden Altay, Başkurt, Hakas, Tuva, Karaçay-Balkar, Kırgız, Kazak, Tatar, Kazan-Tatar, Kırım-Tatar, Özbek, Karakalpak, Nogay, Yeni Uygur, Şor, Teleüt ve Saha Türkçesinde de görülmektedir. Sözcük DS'de *biye* biçiminde yer almaktadır. Eski Uygurcada *kindik* “göbek” olarak görülen sözcük, tarihî Türk dillerinden Harezmi, Kıpçak ve Çağatay dönemlerinde *kindik* ve sözcükteki ikinci ünlünün yuvarlaklaşması sonucu *kindük* biçiminde görülmektedir. Sözcüğe çağdaş Türk dillerinden Özbek, Yeni Uygur, Kazak, Kırgız, Tatar, Kazan-Tatar, Başkurt, Karakalpak, Karaçay-Balkar, Nogay, Kumuk, Hakas, Altay, Tuva, Şor, Teleüt ve Saha Türkçesinde rastlanılmaktadır. DS'de *kindik* sözcüğü, Eski Uygurcadaki biçimiyle herhangi bir fonetik değişikliğe uğramadan varlığını sürdürmektedir. Düz-dar ve yuvarlak-dar ünlülerle *murç* ~ *murç* biçimde görülen sözcük, Eski Uygurca dışında Karahanlı, Kıpçak ve Çağatay Türkçesinde görülmektedir. Kıpçak ve Çağatay dönemlerinde /m-/ > /b-/ değişimi sonucu *burç* ve *borç* biçiminde de görülmektedir. Sözcüğe çağdaş Türk dillerinden Türkmen, Özbek, Yeni Uygur, Kazak, Kırgız, Tatar, Karaçay-Balkar, Kumuk, Hakas, Altay, Teleüt Türkçesinde ve Çuvaşçada rastlanılmaktadır. Sözcük DS'de ise *burç*, *purç* biçiminde görülmektedir. Eski Uygurcada *suvak* “kanal, ark” biçiminde görülen sözcüğe Eski Uygurca dışındaki tarihî dönemlerde rastlanılmamaktadır. Çağdaş Türk dillerinden ise sadece Altay Türkçesinde tespitini yaptığımız sözcük, Eski Uygurcada yuvarlak-dar

⁸ Atay, çalışmada büyü ve sihir işlerinin genellikle ateşle yapıldığı için sözcüğü *ya- “parlamak” fiiliyle ilişkilendirmektedir. Anadolu'da *yalvı* biçiminin yanında *yalgı* biçiminin de bulunduğunu belirterek *yalvı* / *yalgı* sözcüğünün -gI eki ile oluşmaması durumunda tıpkı *yalav* “ateş” sözcüğünün *yalangu* > *yalaŋu* > *yalaqu* > *yalavu* > *yalav* gelişimini izlemesi gibi, bu sözcüğün de *yal-ı-n-gı* > *yalıŋı* > *yalığı* > *yalgı* > *yalvı* gelişimini izlediğini belirtmektedir (Atay 2006: 21).

biçimde görülürken DS'de düzleşerek *sıvak* biçiminde görülmektedir. *süsgün* sözcüğü, Eski Uygurca dışındaki tarihî Türk dillerinden Kıpçak Türkçesi ve Batı Türkçesinde görülmektedir. Çağdaş Türk dillerinden Azerbaycan Türkçesi ve Altay Türkçesinde tespit edilirken ölçünlü Türkiye Türkçesinde görülmeyen sözcük Anadolu ağızlarında *süksün*, *süğsün*, *süysün*, *süsün*, *süsün*, *süsgün*, *susun*, *susün*, *süngü*, *sünşü*, *sünsüğü* ve *sünsün* biçimlerinde görülmektedir. Eski Uygurcada tespit edilen *töle-* fiili, bu dönemin yanı sıra Kıpçak ve Çağatay dönemlerinde de tespit edilmektedir. Sözcük hakkındaki etimolojik görüşler bir yana sözcüğün kimi çağdaş Türk dillerinde görülmesinde şüphesiz Moğolcanın etkisi vardır. Sözcük çağdaş Türk dillerinden Yeni Uygur, Kazak, Kırgız, Türkmen, Başkurt, Özbek, Karaçay-Balkar, Karay, Kumuk, Tatar, Kazan-Tatar, Kırım-Tatar, Nogay, Altay, Tuva, Hakas, Saha Türkçesinde ve Çuvaşçada görülmektedir. Ölçünlü Türkiye Türkçesinde görülmeyen sözcük, Anadolu ağızlarında Eski Uygurcadaki biçiminden hiçbir farklılık olmadan *töle-* biçiminde yer almaktadır. *yélvi* sözcüğü ise hakkında çeşitli etimolojik görüşler olmasına rağmen Eski Uygurca dışındaki tarihî dönemlerde yer almamaktadır. Çağdaş Türk dillerinde ise sözcüğe Sibirya grubunda rastlanılmaktadır. Sözcük, ölçünlü Türkiye Türkçesinde görülmezken Anadolu ağızlarında tespit edilmektedir.

KISALTMALAR

AndAğ.	Anadolu Ağızları
DLT	Dîvânu Lügâti't Türk
DS	Derleme Sözlüğü
ESTY	Etimologičeskiy slovar' tyurkskiy yazıkov I-VII
EUyg.	Eski Uygurca
KıpTü.	Kıpçak Türkçesi
MK Oğuz	Divân'daki Oğuz Lehçesi
Mo.	Moğolca
OsmTü.	Osmanlı Türkçesi
TDK	Türk Dil Kurumu
TS	Tarama Sözlüğü
Tü.	Türkçe

KAYNAKÇA

- Ağca, F. (2021). *Dillik ölçütlere göre eski uygurca metinlerin tarihlendirilmesi*. TDK Yayınları.
- Akan Budak, D. (2012). Erzurum ağzı söz varlığında Eski Türkçenin izleri. *Turkish Studies*, 7(4), ss. 629-646.
- Akar, A. (1999, 7-8 Mayıs). Divanû Lügati't Türk ile Anadolu ağızlarındaki ortak unsurlar üzerine bir deneme. *Divanû Lügat'it-Türk Bilgi Şöleni Bildirileri*. Ankara, Türksoy Yayınları, ss. 106-130.
- Akar, A. (2001, 25-27 Ekim). Derleme Sözlüğü verilerine göre Uşak ağızlarındaki Eski Türkçe unsurlar. *21. Yüzyılın Eşiğinde Uşak Sempozyumu*, Uşak, Uşaklılar Eğitim ve Kültür Vakfı Yayınları, ss. 71-78.
- Akdoğan, Y. (1999). *Azerbaycan Türkçesinden Türkiye Türkçesine büyük sözlük*. Beşir Kitabevi.
- Akman, H. (2023). *Kö- fiilinin türevleri üzerine. *Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi*, 13(2), ss. 78-94.
- Arat, R. R. (1991). *Eski Türk şiiri*. Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Arıcan, A. (2024). Eski Uygurcadan Anadolu ağızlarına bir metatez örneği: Süsgün-süksün. *Eski Uygurca Üzerine Araştırmalar II*. Sonçağ Yayıncılık.
- Arıkoğlu, E. (2005). *Örnekli Hakasça-Türkçe sözlük*. Akçağ Yayınları.
- Ata, A. (1997). *Kıssaşü'l-Enbiyâ II Dizin*. Türk Dil Kurumu Yayınları. [KE]
- Ata, A. (1998). *Nehcü'l-Ferâdis III Dizin-Sözlük* Türk Dil Kurumu Yayınları. [NF]
- Ata, A. (2000). Derleme Sözlüğü'nde geçen en eski Türkçe kelimeler. *Türkoloji Dergisi*, 13(1), ss. 67-99.
- Ata, A. (2001). Derleme Sözlüğü'nde Eski Türkçe bir kelime: Ağlak. *Türkoloji Dergisi*, 14(1), ss. 21-27.
- Ata, A. (2002). Derleme Sözlüğü'nde geçen en eski Türkçe kelimeler II. *Türkoloji Dergisi*, 15(1), ss. 5-17.
- Atalay, B. (1945). *Ettuhfet-üz-zekiyye fil-lûgat-it-Türkiye*. Türk Dil Kurumu Yayınları. [TZ]
- Atay, A. (2002). Eski Türkçe ma/me edatının anadolu ağızlarındaki kalıntısı. *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, 610, ss. 826-828.
- Atay, A. (2006). Türkçede *ya- (parlamak) kökü ve türevleri. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 54(2), ss. 7-28.
- Ayazlı, Ö. (2012). *Altun Yaruk Sudur VI. Kitap Karşılaştırmalı Metin Yayını*. TDK Yayınları.
- Ayazlı, Ö. (2023). *Sarı Uygurcanın etimolojik sözlüğü*. Paradigma Akademi.

- Aydın, M. (2005). Derleme Sözlüğüne birkaç katkı Divânü Lügati't-Türk'le Aybastı ağzındaki bazı ortak ögeler. *İlmi Araştırmalar*, 19, ss. 17-22.
- Baran, B. (2008). Eski Türkçeden Anadolu ağızlarına ulaşan bazı kelimeler. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 8(1), ss. 41-47.
- Barutçu, F. S. (1987). Eski Türkçede Buddha'nın 32 Laksanası. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 35, ss. 11-33.
- Başdaş, C. (2006). Türkçe organ adlarında kelime sonu -k ünsüzü ve çokluk. *İlmi Araştırmalar*, 21, ss. 45-57.
- Battal, A. (1934). *İbnü-Mühennâ Lûgati*. İstanbul Devlet Matbaası. [İML]
- Bayram, B. (2007). *Çuvaş Türkçesi-Türkiye Türkçesi sözlük*. Tablet.
- Besli, E. (2012). *Eski ve Orta Türkçe hayvan isimlerinin etimolojisi*. [Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi.
- Birtalan, Á. (1994). Further remarks on the Mongolian loanwords in Nogai, *Bamberger Zentralasienstudien*, Klaus Schwarz Verlag, ss. 7-44.
- Borovkov, A. K. (2002). *Orta Asya'da bulunmuş Kur'an tefsirinin söz varlığı (XII. - XIII. yüzyıllar)* (H.İ. Usta & E. Amanoğlu, Çev.). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Bostan, C. B. (2025). *Eski Türkçedeki Bitki Varlığının Tarihî ve Çağdaş Türk Dilleriyle Karşılaştırmalı İncelemesi*. [Yüksek lisans tezi, Çukurova Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi.
- Bulduk, T. B. (2019). Gümüşhane ili ve yöresi ağızları söz varlığında Eski Türkçe kelimeler. *Mavi Atlas*, 7(1), ss. 52-67.
- Caferoğlu, A. (1931). *Kitâb al-idrâk li-lisân al-Atrâk*. Evkaf Matbaası. [Kİ]
- Can, M. (2010). *Eski Uygur Türkçesinde ikilemeler*. [Yüksek lisans tezi, Uludağ Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi.
- Cin A., Tokay, Y. (2012). Bengü taşların söz varlığı ile Türkiye Türkçesi ağızlarının söz varlığının karşılaştırılması. *Turkish Studies*, 7(1), ss. 653-703.
- Clark, L. V.(1975). *Introduction to the Uyghur Civil Documents of East Turkestan (13th-14th cc.)*. [Doktora Tezi, Indiana University].
- Clauson, G. (1972). *An etymological dictionary of pre-thirteenth century Turkish*. Oxford University Press. [EDPT]
- Clauson, S. G. (1960). *Sanglax—A Persian Guide to the Turkish language by Muhammad Mahdî Xān*. Luzac. [Seng.]

- Csáki, É. (2006). Karaçay-Balkar'da Orta Moğolca alıntı fiiller. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 3(4), ss. 36-65.
- Csáki, É. (2006a). *Middle Mongolian loan words in Volga Kipchak languages*. Harrassowitz Verlag.
- Çakmak, C. (2018). Demirci ilçesi söz varlığının Dîvânü Lugâti't-Türk'teki izleri. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 61, ss. 56-63.
- Çetin, E. (20). *Altun Yaruk VII. Kitap Berlin Bilimler Akademisindeki Metin Parçaları (Karşılaştırmalı Metin, Çeviri, Açıklamalar, Dizin)*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Çiçek, S. E. (2015). Kıpçak sözlüklerindeki Moğolca unsurlar. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 63(1), ss. 49-98.
- Çulha, T. (2006). *Karaycanın kısa sözvarlığı: Karayca-Türkçe kısa sözlük*. Kebikeç Yayınları.
- Dankoff, R. & Kelly, J. (1985). *Mahmut el-Kāşgarī: Compendium of the Turkic dialects (Dīwān Luyāt at-Turk), Part III*. Harvard University Publisher. [CTD]
- Değer, N. (2021). *Anadolu ağızlarında eskicil söz varlığı*. [Doktora tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi.
- Derleme sözlüğü I-XII* (1993). Türk Dil Kurumu Yayınları. [DS]
- Dilçin, C. (2013). *Yeni tarama sözlüğü*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Doerfer, G. (1963-1975). *Türkische und Mongolische elemente im Neupersischen band I-IV*. Franz Steiner. [TMEN]
- Doerfer, G. (1993). *Versuch einer linguistischen Datierung älterer osttürkischer Texte*. Harrassowitz Verlag.
- Durgut, H. (1995). *Şeyh Süleyman Efendi-i Buhari lügat-ı Çağatay ve Türki-i Osmani (Cild-i evvel)*. [Yüksek lisans tezi, Trakya Üniversitesi], YÖK Tez Merkezi. [ŞSL]
- Ehmetyanov, R. vd. (2014), *Türkçe-Tatarca Sözlük* (Mustafa Öner, Akt.). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Eker, S. (2009). Divanü Lugâti't-Türk ve İran dillerinden kopyalar üzerine I. *International Journal of Central Asian Studies*, 13, ss. 233-283.
- Ekmen, B. C. (2018). *Eski Uyğur Türkçesi metinlerinde organ adları*. [Yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi.
- Elmalı, M. (2022). *Daşakarmapathāvadānamālā -On Günahın Zincirleme Hikâyesi-*. Türk Dil Kurumu Yayınları. [Dkpam]
- Erbay, F. (2003). *Muhammed bin Ahmedü'z-Zahid'e ait Çağatayca bir fıkıh kitabı (inceleme-metin-sözlük)*. [Yüksek lisans tezi, Selçuk Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi. [ÇFK]

- Ercilasun A. B. (Ed.) (1992). *Karşılaştırmalı Türk lehçeleri sözlüğü*. KTB Yayınları. [KTLS]
- Ercilasun, A. B. & Akkoyunlu, Z. (2018) *Kâşgarlı Mahmud, Divânü Lugâti't-Türk*. TDK Yayınları.
- Ercilasun, A. B. (2020). *Divânü Lugâti't-Türk'teki şiirler ve atasözleri*. Bilge-Kültür-Sanat.
- Erdal, M. (1991). *Old Turkic word formation: A functional approach to the lexicon I-II*. Otto Harrassowitz.
- Erdal, M. (2004). *A grammar of Old Turkic*. Brill.
- Eren, H. (2020). *Eren Türk dilinin etimolojik sözlüğü* (Ş. H. Akalın, Haz.). TDK Yayınları.
- Éva K. N. (2009). *A csagatáj irodalmi nyelv mongol elemei*. [Doktora tezi. Szegedi Tudományegyetem] Bölcsészettudományi Kar.
- Gulcali, Z. (2021). *Altun Yaruk Sudur X. kitap*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Gülensoy, T. (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe sözcüklerin köken bilgisi sözlüğü*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Gülsevin, G. (2006). Kutadgu Bilig Türkçesinden Anadolu ağızlarına. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 20, ss. 109- 121.
- Güner, G. (2017). Codex Cumanicus'ta Moğolca alıntı kelimeler üzerine yeni bir yaklaşım. *Gazi Türkiyat*, 20, ss. 9-24.
- Gürsoy Naskali, E. & Duranlı, M. (1999). *Altayca-Türkçe sözlük*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Güzel, F. (2021). *Türkiye Türkçesi ağızlarında eskicil (arkaik) kelimeler*. Fenomen Yayınları.
- Hauenschild, I. (2003). *Die tierbezeichnungen bei Mahmud al-Kaschgari eine untersuchung aus sprach-und kulturhistorischer sicht*. Harrassowitz Verlag.
- Hazai, G. ve Zieme, P. (1971). *Fragments der Uigurischen version des 'Jin'gangjing mit den Gāthās des Meister Fu' Berliner Turfantexte I*. Akademie Verlag. [BTT I]
- <https://sozluk.gov.tr/>
- Işıктаş Sava, I. (2016). Moğolcadan Kırım Tatarcaya geçen “erkele-, töle-, yalğa-” fiilleri üzerine. *XI. Büyük Türk Dili Kurultayı*, Türk Dil Kurumu Yayınları, ss. 130-135.
- Işıктаş Sava, I. (2022). Kırım Tatarcada Moğolca alıntı kelimeler. *Karadeniz Araştırmaları*, 19(75), ss. 933-951.
- İmer, K. vd. (2011). *Dilbilim sözlüğü*. Boğaziçi Üniversitesi Yayinevi.
- İzbudak, V. (1936). *El-idrâk haşiyesi*. Devlet Basımevi.

- Kara, G. & Zieme, P. (1977). *Die Uigurischen übersetzungen des guruyogas "Tiefer Weg" von Sa-skya Paṇḍita und der Mañjuśrīnāmasaṃgīti Berliner Turfantexte VIII*. Akademie Verlag. [BTT VII]
- Kara, G. & Zieme, P. (1978). *Ein uigurisches totenbuch*. Akadémi Kiadó.
- Karaca, G. (2002). *Derleme Sözlüğü'nde Divanü Lügati Türk'ten fiiller*. [Yüksek lisans tezi, Çukurova Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi.
- Karadağ Toprak, F. (2024). *Eski Türkçe ile Tuvacanın karşılaştırmalı fiil varlığı*. [Doktora tezi, Çukurova Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi.
- Karahan, L. (1993). Köktürk Kitabelerinden günümüze ulaşan kelimeler. *Türk Yurdu*, 422, ss. 5-7.
- Karaman, A. (2021). *Eski Türkçede ikilemeler*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kavak, M. (2018). Ortaçağda misk. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 3, ss. 188-229.
- Keskin, B. (2022). *Eski Uygur Türkçesi hukuk belgeleri*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Khabtagaeva, B. (2009). *Mongol elements in Tuvan*. Harrassowitz Verlag.
- Khabtagaeva, B. (2019). Tuvacadaki Türkçe kökenli Moğolca alıntılar (İbrahim İpek, Çev.). *Türkoloji*, 97, ss. 144-151.
- Kızılkaya, G. (2010). *Dîvânü Lügati't Türk'teki isimlerle Anadolu ağızlarında ortaklaşan isimler*. [Yüksek lisans tezi, Sakarya Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi.
- Kiliç Cengiz, A. (2021). *Eski Uygur Türkçesi dönemine ait tantrik bir metin: Sitātapatrādhāraṇī*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Knüppel, M. (2009). Noch einmal zu den mongolischen lehnwörtern im Komanischen. *Turcica*, 41, ss. 353-361.
- Koraş, H. (2014). Türk lehçelerindeki müşterekler üzerine. *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 183, ss. 197-249. <https://doi.org/10.20296/tsad.13889>
- Korkmaz, Z. (1992). *Dil bilgisi terimleri sözlüğü*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Krueger, J. R. (2002). Eski Türkçede Moğolca (Mustafa Sinan Kaçalın, Çev.). *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(4), ss. 206-214.
- Kuular, K. & Arıkoğlu, E. (2003). *Tuva Türkçesi sözlüğü*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Küçükbalı, F. N. & Mert, A. (2024). Eski Türkçeden Türkiye Türkçesi ve ağızlarına uzanan söz varlığına yeni eklemeler. *Türk Dilleri Araştırmaları Doğumunun 60. Yılında Yong-Söng Li Armağanı*, ss. 39-62.

- Lessing, F. D. (2003). *Moğolca-Türkçe sözlük* (Günay Karaağaç, Çev.). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Mert, A. (2019). *Eski Türkçeden Türkiye Türkçesi ve ağızlarına uzanan söz varlığı*. [Doktora tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi.
- Muzafarov, R. & Muzafarov, N. (2018). *Kırım Tatar Türkçesi Türkiye Türkçesi Rusça sözlük* (N. Seyityahya, Çev.). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Nadalyaev, V. M. vd. (1969). *Drevnetyurskiy Slovar'*. İzdatel'stvo "Nauka". [DTS]
- Necip, E. N. (2016). *Yeni Uyğur Türkçesi sözlüğü* (İklil Kurban, Çev.). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ögel, B. (1978). *Türk kültür tarihine giriş II*. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Ölmez, M. (2000). Tuvacanın eskiliği üzerine. *Türk Dilleri Araştırmaları*, 10, ss. 133-138.
- Ölmez, M. (2003). Çağataycadaki eskicil ögeler üzerine. *Dil ve Edebiyat Araştırmaları Sempozyumu, Mustafa Canpolat Armağanı*. Sanat Kitabevi, ss. 135-142.
- Ölmez, M. (2017). Eski Uyğurca ikilemeler üzerine. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 65(2), ss. 243-311.
- Öner, M. (2015). *Kazan-Tatar Türkçesi sözlüğü*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Özbay, B. (2019). *Huastuanift, manihaist Uygurların tövbe duası*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Özkan, F. (1996). Nevayi eserleri için yazılmış bir lügat: Der beyân-ı ıstilahât-I emlahu'su'arâ Mevlânâ Nevâyî. *Bilig*, (1), ss. 198-243. [BIEM]
- Özkan, F. (2015). Türkçenin Karapapak-Terekeme ağzındaki eski izleri. *Türkbilig*, 30, ss. 231-243.
- Özşahin, M. (2017). *Başkurt Türkçesi sözlüğü*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Özyetgin, A. M. (2014). *İslam öncesi Uygurlarda toprak hukuku*. Ötüken Neşriyat.
- Pekacar, Ç. (2011). *Kumuk Türkçesi sözlüğü*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Poppe, N. (1962). Die Mongolischen lehnwörter im Komanischen. *Nemeth Armağanı* (2022), Türk Dil Kurumu Yayınları, ss. 331-340.
- Rachmati, G. R. & Eberhard, W. (1936). *Türkische Turfan-texte VII*. Verlag Der Akademie Der Wissenschaften. [TT VII]
- Rachmati, G. R. (1930). *Zur heilkunde der Uiguren I*. Verlag der Akademier der Wissenschaften.
- Rachmati, G. R. (1932). *Zur heilkunde der Uiguren II*. Verlag der Akademier der Wissenschaften.
- Rahimi, F. (2016). *Fethali Kaçar'ın Çağatay Türkçesi sözlüğü*. [Doktora tezi, Gazi Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi. [FKS]

- Räsänen, M. (1969). *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türkssprachen*. Suomalais-Ugrilainen Seura. [VEWT]
- Róna-Tas, A. (2011). *West Old Turkic: Turkic loanwords in Hungarian*. Harrassowitz Verlag.
- Ryumina-Sırkaşeva & L.T., Kuçigaşeva, N.A. (2000). *Teleüt Ağzı Sözlüğü* (Ş.H. Akalın, & C. Turgunbayev, Çev.). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Salan, M. (2022). Tarihi Türkçede Moğolca alıntı fiillerin kronolojik durumu. *Türk Diline Artzamanlı ve Eşzamanlı Bakışlar*. Paradigma Akademi, ss. 407-470.
- Sarıca, B. (2006). Van Gölü çevresi ağızlarıyla Divanü Lugati't Türk'ün Söz varlıkları arasındaki ortaklıklar. *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10, ss. 5-24.
- Sarıca, B. (2020). Türkçede dişî at (kısarak) için kullanılan sözcükler. *Journal of World of Turks/Zeitschrift für die Welt der Türken*, 12(1), ss. 1-17.
- Schilling, U. (2000). *Untersuchung zu den wortgruppen im Alttürkischen*. [Yüksek lisans tezi, Freie Universität].
- Semet, A. vd. (2022). *Die alttürkische Xuanzang-biographie IV*. Harrassowitz Verlag.
- Sertkaya, O. F. (2009). Dîvânü Lügati't-Türk'te geçen her kelime Türkçe kökenli midir? Veya Kâşgarlı Mahmud'un Dîvânü Lügati't-Türk'ünde yabancı dillerden kelimeler. *Dil Araştırmaları*, 5(5), ss. 9-38.
- Shōgaito, M. (2014). *The Uighur Abhidharmakośabhāṣya preserved at the museum of Ethnography in Stockholm*. Harrassowitz Verlag.
- Sleptsov, P. A. (1972). *Yakutsko-Russkiy slovar*. İzdatelstvo Sovetskaya Entsiklopediya.
- Şçerbak, A. (1986). *Türk-Moğol dil ilişkileri (dillerin birbirinden etkilenme ve birbirlerine karışma sorunu üzerine)*. (Leyla Babatürk, Çev.). *Sosyal Bilimler Dergisi*, 25, ss. 9-32.
- Şçerbak, A. (2019). *Eski dönem Türk-Moğol dil ilişkileri*. (Rysbek Alimov, Çev.). TDK Yayınları.
- Şen, S. (2002). *Eski Uyğur Türkçesinde ikilemeler*. [Yüksek lisans tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi.
- Tannagaşeva, N. K. & Akalın, Ş. H. (1995). *Şor sözlüğü*. Türkoloji Araştırmaları.
- Tavkul, U. (2000). *Karaçay-Malkar Türkçesi sözlüğü*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tekin, Ş. (2019). *Uygurca metinler II Maytrisimit Burkancılarının Mehdîsi Maitreya ile buluşma Uygurca iptidai bir dram*. Türk Dil Kurumu.
- Tekin, T. (2023). *İrk Bitig*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tekin, T. vd. (1995). *Türkmençe sözlük*. Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi.

- Tokay, Y. (2011). *Bengü taşların söz varlığı ile Anadolu ağızlarının söz varlığının karşılaştırılması*. [Yüksek lisans tezi, Akdeniz Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi.
- Tokyürek, H. (2018). *Altun Yaruk Sudur IV. Tegzinç*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Toparlı, R. (1992). *İrşâdü 'l-mülûk ve 's-selâtîn*. Türk Dil Kurumu Yayınları. [İM]
- Toparlı, R. vd. (1999). *El-kavânînü 'l-küllîyye li-zabti 'l-lügati 't-Türkiyye*. TDK Yayınları. [KK]
- Toparlı, R. Vd. (2000). *Kitâb-ı mecmû-ı tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî*. TDK Yayınları. [TA]
- Topçu, Ç. (2006). *Dîvânü Lügati't Türk ve Anadolu ağızlarının söz varlığında ortaklaşan fiiller*. [Yüksek lisans tezi, Sakarya Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi.
- Toprak, E. (2002). *Dîvânü Lügati-t-Türk'te "t" sesi ile başlayan kelimelerin derleme sözlüğüne yansımaları*. [Yüksek lisans tezi, Çukurova Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi.
- Tor, G. (2005). Mersin ili ağızlarında yaşayan eskicil öğelerden seçmeler I. *Türk Dilleri Araştırmaları*, 15, ss. 19-59.
- Tufar, N. (2010). *Türk dilinde meronimi: Organ adları*. [Doktora tezi, Ankara Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi.
- Uçar, E. (2012). Uyğurca yilvi ve türevleri üzerine. *Journal Of Academic Studies*, 14(55), ss. 121-130.
- Uzunkaya, U. (2018). A fragment of Old Uyghur Uṣṣāviyayā-nāma-dhārānī from the Berlin Turfan Collection. *Erdem*, 75, ss. 223-250.
- Vardar, B. (2002). *Açıklamalı bilbilim terimleri sözlüğü*. Multilingual Yabancı Dil Yayınları.
- Vasiliev, Y. (1995). *Türkçe Sahaca (Yakutça) sözlük*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Wilkens, J. (2007). *Edition des Alttürkisch-Buddhistischen kṣanti kīguluk nom bitig I-II Berliner Turfantexte XXV*. Brepols Publishers. [BTT XXV]
- Wilkens, J. (2021). *Handwörterbuch des Altuigurischen, Altuigurisch-Deutsch-Türkisch*. Universitätsverlag Göttingen. [EUES]
- Wilkens, J. (2022). Magic, sorcery and related terms in Early Turkic. *Historical Linguistics and Philology of Central Asia*, Brill, 201-226.
- Yakup, A. (2010). *Prajñāpāramitā literature in Old Uyghur Berliner Turfantexte XXVIII*. Brepols Publishers. [BTT XXVIII]
- Yakup, A. (2016). *Altuigurische Aparimitāyus-literatur und kleinere tantrische texte Berliner Turfantexte XXXVI*. Brepols Publishers. [BTT XXXVI]
- Yalnız, A. & Dere, O. (2023). Anadolu Ağızlarında Eski Uyğur Türkçesi söz varlığı I. *Eski Uyğurca Üzerine Araştırmalar I*, Sonçağ Akademi, ss. 161-201.

- Yaman, E. & Mahmud, N. (1998). *Özbek Türkçesi-Türkiye Türkçesi ve Türkiye Türkçesi-Özbek Türkçesi karşılıklar kılavuzu*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Yıldırım, F. (2017). *İrk Bitig ve Orhon Yazılı metinlerin dili*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Yuhadin, K. K. (1998). *Kırgız sözlüğü*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Yusuf, B. (1993). *Türkçe-Özbekçe ve Özbekçe-Türkçe sözlük*. Özbek Remaksa.
- Yüce, N. vd. (1984). *Kazak Türkçesi sözlüğü*. Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- Zieme, P. (1985). *Buddhistische Stabreimdichtungen der Uiguren Berliner Turfantexte XIII*. Akademie Verlag. [BTT XIII].